

'MET HET OOG OP RODERWOLDE'

- over de historische geografie van het oude streekdorp -

doktoraal-skriptie Historische Geografie

Geografisch en Planologisch Instituut der
Vrije Universiteit te Amsterdam

december 1982

H. Michel

met dank aan:

A.P. de Klerk en T. Stol - medewerkers Historische Geografie,
Vrije Universiteit Amsterdam

J.W. Boersma - medewerkers Biologisch Archeologisch Instituut, Rijks-
W.A. Casparie universiteit Groningen
H. Fokkens

A.E. Clingeborg - medewerker Stichting voor Bodemkartering. rayon Noord

B. van Heuveln - medewerker Biologisch Centrum, afdeling Bodemkunde, Rijksuniversiteit
Groningen

G. Smit - medewerker Historische Geografie, Rijksuniversiteit Groningen

J. Wieringa - medewerker Nedersaksisch Instituut, Rijksuniversiteit Groningen

Nedersaksisch Instituut (RUG), (overige) medewerkers, i.h.b. M. Vink

Rijksarchief Assen, medewerkers, i.h.b. J. Bieleman
J.E. Ennik
J. Heringa

Rijksarchief Groningen. medewerkers, i.h.b. J. Meinema

Vrije Universiteit Amsterdam, medewerkers Kaartenzaal

te Roden - de afdeling Algemene en Welzijnszaken en het Grondbedrijf
(Gemeentelijke Diensten)

te Roderwolde - "Dorpsbelangen" en de Nederlands Hervormde Gemeente
J. Datema
P. v.d. Velde

te Peize - H. Michel en A. Michel-Lok

te Haarlem - A. de Vries

A handwritten signature in dark ink, appearing to be 'J.H.' or similar, with a horizontal line underneath.

en vele andere personen en instanties, voor hun incidentele, maar zeer gewaardeerde medewerking

INHOUD

I. Inleiding	1
I.1 de aanleiding	1
I.2 over de inbreng van de historische geografie	3
I.3 de inhoud	4
II. Oppervlakte Geologie en Fysische Geografie	5
II.1 Inleiding	5
II.2 Het Pleistoceen	6
II.3 Het Holocene	7
II.4 De Bodemkaart	12
III. De nederzettingsgeschiedenis: de agrarische kolonisatie in de elfde eeuw	13
-voorwoord	
III.1 De vroegste nederzettingsgeschiedenis	13
III.2 Het "wold-" karakter	14
III.3 De jongste kolonisatie-golf	17
III.4 De Utrechtse kerk en het streekdorp Roderwolde	19
IV. Het streekdorp Roderwolde	24
IV.1 Inleiding	24
IV.2 De bewoningsgeschiedenis	25
IV.3 De begrenzing van het dorpsgebied	26
IV.4 Het verkavelingssysteem: de strokenverkaveling	31
IV.5 De nederzettingvorm: de lineaire dorpsas	32
IV.5.1 Inleiding	32
IV.5.2 Sandebuurt	33
IV.5.3 De kerk van Roderwolde	35
IV.5.4 De dorpsas tussen het kerkhof en het Waal	37
IV.5.5 Het Waal en de 'gawe'	39
IV.5.6 De 'veenterpen' in het verlengde van de dorpsas	40
IV.6 Het streekdorp en de buitenburen	43
- bijlage 1.IV 'de opgave van 1557'	45
V. De kultuurlandschappelijk waarde	49
- noten bij hoofdstuk I	52
- noten bij hoofdstuk II	53
- noten bij hoofdstuk III	55
- noten bij hoofdstuk IV	59
- noten bij hoofdstuk V	69
- literatuurlijst / bronvermeldingen	70

I. Inleiding

I.1 de aanleiding

De gemeente Roden ligt in het uiterste noordwesten van de provincie Drente (1).

Eind 1977 werd door de betreffende landbouworganisaties een ruilverkavelingsaanvraag gedaan voor de gehele gemeente Roden, welke een jaar later werd uitgebreid met (de aanvraag voor) de gemeente Norg.

Thans wordt een dergelijke ruilverkavelingsaanvraag beoordeeld in het bredere kader van de zogenaamde "landinrichting".

"Landinrichting strekt tot inrichting van het landelijk gebied overeenkomstig de functies van dat gebied, zoals deze in het kader van de ruimtelijke ordening zijn aangegeven" (2).

Onderscheidene vormen van integrale landinrichting zijn 'herinrichting', 'ruilverkaveling' en 'aanpassingsinrichting'. gericht op de huidige of toekomstige (specifieke) functies van het gebied in kwestie.

Zogeheten 'enkelvoudige sektorinstrumenten' liggen in de sfeer van uiteenlopende subsidie-regelingen, beschikkingen en aanwijzingen. welke zowel het - primair - agrarische, als het natuur- of kultuurlandschappelijke belang kunnen dienen (3).

Behalve door het instrumentarium laat het begrip landinrichting zich verder verduidelijken door de zogenaamde 'inrichtingsfactoren', waarvoor in het kader van landinrichting maatregelen en voorzieningen worden getroffen. Deze inrichtingsfactoren zijn (4)

- de ontsluiting: aanleg van nieuwe en verbetering van bestaande plattelandswegen en paden
- de waterbeheersing: aanpassing van het waterlopenstelsel met maatregelen en voorzieningen ten behoeve van de afwatering, ontwatering, waterkonservering en de wateraanvoer
- de verkaveling: het verplaatsen van agrarische bedrijfsgebouwen, het ruilen en samenvoegen van kavels van eigenaren en gebruikers, het vergroten van percelen en het verbeteren van de perceelsvorm
- de landschapsbouw: ontwikkeling van de landschappelijke structuur in samenhang met de functies van de landelijke gebieden.

Een eerste onderzoek van de Landinrichtingsdienst te Assen (publikatie nov. '79) inzake de landbouwkundige aspecten van het ruilverkavelingsgebied 'Roden-Norg' leidde tot de aanwijzing van drie urgentiegebieden, waarondex. het "woldgebied" in het noorden van de gemeente Roden.

..."In delen van deze gebieden is het reeds duidelijk, dat natuur en landschap veel aandacht vragen. Verwacht wordt dat dat vooral het geval zal zijn in Roderwolde, Foxwolde en Leutingewolde" (5).

In diverse recente rapporten (onder meer uit 1980) is inmiddels met nadruk gewezen op de in dit gebied aanwezige 'natuurwaarden'. Het gaat daarbij om in natuurwetenschappelijk opzicht waardevolle aspecten van onder meer de (oppervlakte-)geologie, (geo-)hydrologie, vegetatie en (avi) fauna.

De waarde van deze uiteenlopende 'natuurlijke elementen' is overigens vooral gebaseerd op hun onderlinge samenhang (6).

Het 'menselijk handelen' door de eeuwen heen. heeft op de thans bestaande "natuurwaarde" van het gebied in zijn totaliteit. een grote - en deels beslissende - invloed uitgeoefend. Hierbij moet vooral gedacht worden aan de waterstaatszorg en de agrarische bedrijfsvoering.

In tegenstelling tot deze 'historische inrichtingsactiviteiten' (als ontginning en ontwatering) evenwel. hebben de 'natuurlijke elementen' in het ruilverkavelingsgebied (aldus) de nodige aandacht gekregen.

Een gelijkwaardige en integrale inbreng ten behoeve van - al dan niet - 'waardevolle'

"kultuurlandschappelijke elementen", zo men wil 'historisch geografisch bepaalde landschapselementen' ontbreekt tot dusver (7).

Dit werkstuk tracht, voor een deel althans, in deze leemte te voorzien. De aanzet hiertoe werd begin 1981 gegeven, vanuit de vakgroep historische geografie van het Geografisch en Planologisch Instituut der Vrije Universiteit te Amsterdam (8). De behoefte, dan wel feitelijke noodzaak om ook

vanuit de historische geografie een bijdrage te leveren is door de verdere ontwikkelingen met betrekking tot de aangevraagde ruilverkaveling alleen maar versterkt.

In het 'Structuurschema voor de landinrichting' (deel a: Beleidsvoornemen jan. '81) worden de relatief (zéér) slechte agrarische produktieomstandigheden voor het ruilverkavelingsgebied nader geaccentueerd. Dit ondanks het gegeven dat reeds aanzienlijke delen van de 'kultuurgronden' aangekocht zijn door natuurbeschermingsorganisaties (waaronder het – voormalige ministerie van CRM, afdeling SBB, en de Stichting het Drentse Landschap), welke zeker geen landbouwkundige aanpassingen volgens moderne agrarische normen behoeven (9), in afwijking van hetgeen aangegeven wordt (10).

Voor de gehele gemeente Roden namelijk worden in het 'Beleidsvoornemen'. 'grote tot zeer grote verbeteringsmogelijkheden' opgesomd ten aanzien van

- verkaveling en ontsluiting
- waterafvoer
- werkomstandigheden (in land- en tuinbouw)
- inkomenssituatie (in land- en tuinbouw).

Hoe ingewikkeld deze 'landinrichtings materie' in haar totaliteit is, mag blijken uit een ander rapport van overheidswege.

In mei 1981 verscheen het Beleidsvoornemen, inzake het 'Structuurschema Natuur en Landschapsbehoud'. In deze nota wordt de aanwijzing van 'gebieden rond Leek-Roden-Norg' als één der "grote landschapseenheden" (g.l.e.-s - reeds aanbevolen in eerdere overheidspublicaties - bevestigd en nader uitgewerkt.

Met betrekking tot dergelijke grote landschapseenheden werd al eerder een 'regeringsbeslissing' genomen (Nota landelijke gebieden. Deel d) :

...waarbij de regering heeft uitgesproken dat de grote landschapseenheden "uit een oogpunt van het nationaal ruimtelijk beleid zo waardevol zijn, dat zij het van essentiële betekenis acht dat deze als zodanig worden gehandhaafd en beheerd" (11).

Zéker daar waar het gaat om het veenweidegebied van en rondom Roderwolde, worden binnen de hier geplande 'grote landschapseenheid' nog weer (kleinere) "Waardevolle agrarische cultuurlandschappen" onderscheiden. in meer of mindere mate gekenmerkt door (de combinatie van) 'ecologische' en 'kul' tuurhistorische' componenten (12).

Het totale beeld van de hier geschetste "waarderingsproblematiek" wordt tot op heden wellicht het beste omschreven in een 'Oriënterend advies' van de 'Natuurwetenschappelijke Commissie' (april '81):

...naar de mening van deze commissie "zal alleen een vorm van inrichting die slechts op enkele minder kwetsbare plaatsen landbouwkundige knelpunten oplost en op andere plaatsen leidt tot betere perspectieven voor behoud van reservaatgebieden en andere in landschappelijk en oecologisch opzicht kwetsbare situaties, de grondslag kunnen leggen voor een duurzame instandhouding van de thans reeds aanwijsbaar grote waarden van natuur en landschap" (13).

Hoe dit zij, intussen is (in 1982) onder andere het 'woldgebied' van de gemeente Roden op het zogeheten 'voorbereidingsschema landinrichting' geplaatst. Het stadium van 'de aanvraag' is (dus) gepasseerd. Dit voorbereidingsschema wordt jaarlijks vastgesteld en geeft de gebieden aan waar herinrichting dan wel ruilverkaveling wordt voorbereid. Tevens geeft het inzicht in de aktuele stand van de voorbereiding (14).

In bovengenoemde ministeriële publicaties wordt een dringend beroep gedaan op de medewerking van de lagere overheden en andere (overheids-) instanties, ter verwezenlijking van de doelstellingen aangaande 'natuur- en landschapsbehoud'.

Het zal evenwel duidelijk zijn dat (desondanks) de uiteindelijke bestemming van het 'Roderwolder gebied', gezien de uiteenlopende waarden en functies. in eerste instantie een zaak van "de politiek" zal zijn.

I.2 over de inbreng van de historische geografie

Dit werkstuk tracht een inzicht te geven in de historisch-geografische ontwikkelingen van het 'woldgebied' dat noordelijk van het 'brinkdorp' Roden is gelegen. (zie afbeelding 1.1)

afb. 1.1 het 'woldgebied' in de gemeente Roden

'kaart van de Provincie Drenthe, op last van de Heeren Gedeputeerde Staten opgemaakt, uit de kadastrale plans, daartoe verstrekt op autorisatie van Zijne Excellentie den Heren Minister van Financiën' 1840 - schaal 1:50.000 - A.Werneke (en Brauns, opzichter) (aanwezig: Vrije Universiteit te Amsterdam - kaartenzaal)

...De "historische geografie" is een verzamelbegrip: .."het is de geografische, sociale en historische wetenschap. die de ruimtelijke orde, gedragingen en denkbelden van hedendaagse en vroegere samenlevingen en culturen bestudeerd. uit het oogpunt van hun wording". Haar onderzoek kan (dus) betrekking hebben op samenlevingen en/of leefomgevingen, in het verleden maar ook in het heden (15). ...

Op deze plaats wordt niet ingegaan op doelstellingen. werkwijzen en werkterreinen van de historische geografie (16).

Hier wordt volstaan met de mededeling dat het in deze skriptie vooral , gaat om de 'landschappelijke historische geografie'. inzake assekten van de onderscheidene 'cultuurlandschapsgeografie' en 'nederzettingsgeografie' (17)

- Bij de cultuurlandschapsgeografie gaat het om de morfologie en de genese van gebieden die een zekere fysiek uitwendige eenheid vormen en delen van verschillende nederzettingen kunnen omvatten.
- Bij nederzettingsgeografie gaat het om de morfologie en de genese van gebouwen en gronden die een zekere sociaal-organisatorische eenheid vormen en .delen van verschillende cultuurlandschappen kunnen omvatten.

Inmiddels zijn grote delen van het 'Nederlandse cultuurlandschap' in het verleden verloren gegaan als kenbron voor de historische geografie (18). De veelal grootschalige ruimtelijke ontwikkelingen (als urbanisatie, recreatie, verkeer. landbouw) welke in de laatste decennia hebben plaatsvonden. zijn hiervan de oorzaak.

De destruktieve gevolgen voor het kultuurlandschap zijn thans alom bekend als onderdeel van de totale hedendaagse 'milieuproblematiek' (19). Feitelijk worden deze negatieve ontwikkelingen gekontinueerd, al dan niet op grond van 'rationele' overwegingen, dan wel onder het mom van de actuele 'bezuinigingen' tegen de achtergrond van de economische recessie. Met het oog op de schadelijke effecten van de ruimtelijke ontwikkelingen is een bijdrage van de historische geografie in deze toegepaste sfeer (c.q. het maatschappelijke belang) van grote en toenemende betekenis. Immers, juist van de historische geografie mag een inbreng verwacht worden ten aanzien van een inventarisatie en waarde-bepaling, gericht op elementen van het 'traditionele' kultuurlandschap.

I.3 de inhoud

In deze skriptie worden vanuit de historische geografie enkele gegevens aangedragen die een rol kunnen spelen bij de uiteindelijke beoordeling van toekomstige landinrichtings-activiteiten in een deel van het ruilver-. kavelingsgebied Roden. Bij het voorbereidende onderzoek (in 1981) bleek reeds (min of meer verwacht) dat aard en geringe omvang van het beschikbare bronnenmateriaal beperkend zou werken. Zo bleken de gegevens voor Leutingewolde en Foxwolde volstrekt ontoereikend, daar waar het gaat om (méér dan slechts incidentele) aspecten van het traditionele kultuurlandschap (20). De uitdaging echter bleef onverminderd groot gezien het aangegeven belang van een historisch-geografische bijdrage in het totaal van de 'waarderingsproblematiek' ten aanzien van het Roderwolder kultuurlandschap. Een en ander wordt natuurlijk versterkt door een simpel, maar prikkelend gegeven. dat al in 1139 sprake is van de zelfstandige parochie Roderwolde (21). Daarmee dorp 'uniek' in het noord-Drentse 'veen- en klei op veengebied' (22). Omdat voor Roderwolde, terzake wél enig relevant (laat-middeleeuws) bronnenmateriaal beschikbaar is. wordt de uiteenzetting in eerste instantie toegespitst (ofwel 'ruimtelijk beperkt') op (respektievelijk. tot) de historische geografie van Roderwolde.

Op oude 19e eeuwse topografische kaarten is voor het gehele woldgebied (Roderwolde, Leutingewolde en Foxwolde) duidelijk een min of meer regelmatige 'strokenverkaveling' aangegeven. (zie afb. 1.1)

In dit werkstuk wordt gesproken van het "streekdorp Roderwolde", als combinatie van het 'verkavelingssysteem' en de 'nederzettingvorm'.

Het zal daarbij vooral gaan om het oude streekdorp, zoals dat (naar hetgeen behandeld zal worden) in de 11e eeuw werd aangelegd.

Deze tweede beperking (inzake 'het tijdsaspect') werd ingegeven door een aantal overwegingen.

Het huidige dorp Roderwolde is eerst in de loop van de 19e eeuw tot ontwikkeling gekomen. De historisch-bouwkundige objecten die thans (ten dele) de 'waarde' bepalen van de dorpskern, zijn met dit 'nieuwe' dorp verbonden: de kerk (van 1831) en de molen 'Woldzigt' (van 1852). Een dergelijke relatie (zij het van hogere ouderdom) geldt in feite ook de 'Waalborg' (17e eeuw?) en een kenmerkend 'vlakrelikt' als de "es van Roderwolde" (23).

Deze elementen van het 'Rowolmer' kultuurlandschap lijken of zijn echter alleen al door hun lokatie en afzonderlijke waarde(n) veilig gesteld. Het gaat om relatief 'jonge' elementen. waarover men eenvoudig beter geïnformeerd is (24).

Gezien de omstandigheid dat bovendien het gehele 19e eeuwse grondplan (van de gemeente Roden) thans nauwkeurig in kaart wordt gebracht (25) leek het mij zinvol alle aandacht te concentreren op het aangeduide oude (middeleeuwse) streekdorp Roderwolde.

II. Oppervlakte Geologie en Fysische Geografie

II.1 Inleiding

De huidige bodemgesteldheid in het onderzoeksgebied kan worden gezien als het resultaat van bodemvormende factoren en processen, én van menselijk handelen.

In dit hoofdstuk wordt de aandacht in hoofdzaak bepaald tot de wordings geschiedenis van de natuurruimte zoals deze was gevormd tót het tijdstip waarop de mens hier ter plaatse regelend, zo men wil óntregelend, ging optreden (1). Ruimtelijke inrichtingsactiviteiten als ontginning e ontwatering, landbouw en bedijking, hebben een eerdere, zelfstandige natuurlijke ontwikkeling van het gebied omgebogen, naar de wording van het huidige kultuurlandschap. De vorming van veen bijvoorbeeld - welke voor Roderwolde gedurende lange tijd domineerde - kan eenvoudig door ontwatering ervan tot staan worden gebracht.

Niettemin is voor een goed begrip van de bodemgesteldheid en aard val de gronden allereerst de geschiedenis van de oppervlakte geologie (geogenese) belangrijk.

De afzettingen of sedimenten die bij Roderwolde aan of nabij de oppervlakte komen zijn van zowel pleistocene als van holocene ouderdom (zie tabel 2a en tabel 2b). Op en náást pleistocene klei-, keileem- en zandafzettingen liggen de in het holoceen gevormde veenlagen, die in meer oi mindere mate zijn overslibt door mariene sedimenten (afzettingen van de zee). 1V et dit onderscheid is tevens een kenmerkend overgangskarakter var het gebied aangegeven.

Al deze afzettingen hebben, evenals de veengroei, mede de bodemvorming bepaald van de thans in het gebied voorkomende gronden.

Soms echter worden de eigenschappen van de aanwezige gronden daarbij zódanig overheerst door de aard van het afzettingsmateriaal zélf, dat bodemvormende processen er ondergeschikt zijn gebleven (de hierna te behandelen potklei en keileem).

tabel 2a

globale tijdsindeling van
en afzettingen uit
het midden- en laat Pleistoceen

tijdperk	tijd voor heden	afzettingen
<u>Holoceen</u>		
Weichselien	10200	dekzanden (Formatie van Twente)
Eemien	100000	verwerking van keileem
Saalien	130000	keileem (Formatie van Drente) proglaciaal zand (Formatie van Eindhoven)
Holsteinien	200000	geen afzettingen bekend
Elsterien	250000	smeltwater afzettingen, o.a. potklei (Formatie van Peeloo)
	300000	

bron:

naar Stiboka '73 en Bakker '79

(nadere verfijning 14C jaren en
echte jaren o.a. bij Brongers '76)

tabel 2b

globale tijdsindeling van
het Holoceen

tijdperk	tijd voor heden
	heden
Subatlanticum	
Subboreaal	3000
Atlanticum	5000
Boreaal	8000
Preboreaal	9000
<u>Pleistoceen</u>	10200

II.2 Het Pleistoceen

Het pleistoceen is een periode op de geologische tijdschaal welke duurde van ongeveer 1.000.000 tot 10.000 jaar geleden. Gematigde en zeer koude (glaciale) klimaatsomstandigheden deden zich wisselend voor, waarbij de werking van wind, water en ijs, resulteerde in verschillende afzettingen. Uit een laatste fase van dit tijdperk, vanaf circa 300.000 jaar geleden, stammen sedimenten die plaatselijk de aard van de hedendaagse gronden in en om Roderwolde, Foxwolde en Leutingewolde bepalen.

De oudste is de zware potklei (in noord Nederland: Peelozand), die veelal voorkomt in combinatie met de jongere keileem. De potklei wordt aangeduid als een smeltwaterafzetting uit het Elsterien ijs-tijdperk.

Al in de middeleeuwen was deze kleisoort een favoriete grondstof voor het bakken van potten en stenen (2).

Voor de komst van het landijs in de op een na laatste ijstijd (het Saalien) werd, hoofdzakelijk door de wind, een pakket fijne zanden afgezet. In noord Nederland worden deze zanden wel proglaciale of premorenale afzettingen genoemd. Na sedimentatie werden de zanden soms omgevormd (fluvioperiglaciaal) en mogelijk in ruggen vastgelegd (3).

In het Saalien, de voorlaatste ijstijd, traden een aantal vergletscherings- of stuwingsfasen op. De vierde van deze landijsperioden, die een erosiebasis had in zuid Finland, is vooral van belang geweest voor de geomorfologie van de drie noordelijke provincies. Het landijs liet een mengsel achter van vernalen materiaal (keien, leem en zand), aangeduid als keileem. Deze grondmorene ligt overwegend op bovengenoemde proglaciale zanden en/of zandruggen.

Zo ligt Hoogkerk ten noord-oosten van Roderwolde, ongeveer op de voortzetting van de rug Eelde-Paterswolde, die globaal een z.o.- n.w. richting heeft. Op een noordwestelijk van Roderwolde gelegen rug, met een z.w.- n.o. verloop, liggen Lettelbert en Oostwold (in het zuidelijk Westerkwartier). De 'pleistocene opduikingen' om en in Roderwolde vormen tezamen een zuid-noord gerichte uitloper van hetzelfde omvangrijke Fries-Drentse keileem- (of zand-) plateau.

Na het Saalien volgde een meer gematigde klimaatperiode, het Eemien (interglaciaal). De keileem begon te verweren en raakte begroeid onder zwaar bos. Langs de randen van het plateau werden afwateringsgeulen uitgeschuurd.

Tijdens de laatste ijstijd, het Weichselien, heerste hier te lande een toendra klimaat. Omdat een vegetatie dek zich onder dergelijk koude omstandigheden maar slecht - verder - kon ontwikkelen kregen wind en water vat op 011, eerder gevormde keileem (periglaciale processen).

In het eerste gedeelte van deze periode zijn door sterke watererosie de huidige beekdalen uitgeschuurd (zie afbeelding 2.1). Later zijn deze door grondverschuivingen (solifluctie) gedeeltelijk weer gevuld.

afb. 2.1

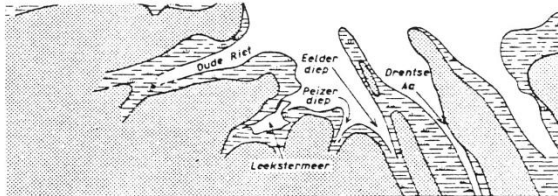
het reliëf van de pleistocene ondergrond (schaal 1:100.000)

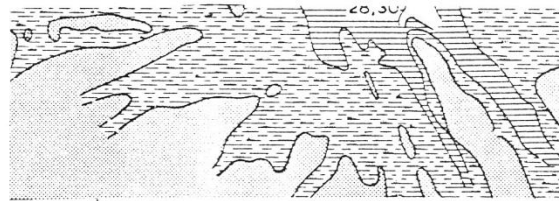
In het tweede deel ontstonden, vooral bij westelijke stormen, enorme zandverstuivingen die wederom afvlakking veroorzaakten van de eertijds gevormde moraine topografie. Daarbij, werden elders (onder polaire omstandigheden), in en om nabijgelegen depressies en beekdalen, opeenvolgend lagen van zogenaamd dekzand afgezet (4)-

Eerder in dit hoofdstuk is gewezen op het overgangskarakter van het 'Roderwolder gebied' in geologisch en bodemkundig opzicht.

afb. 2.2 uitbreiding van de veengroei na inbraakactiviteit van de zee

de situatie omstreeks
1400 voor Chr.
(een vroegtijdige inbraak
van de zee rondom Roderwolde)

de situatie omstreeks
600 voor Chr.
(optimale omstandigheden voor veen-
groei : de veenmassa is onder meer
verder omhooggestuwd tegen de pleis-
tocene ondergrond bij Roderwolde.)

bron: Roeleveld '74

Vóór we het pleistoceen achter ons laten, is het derhalve zinvol aan te geven wáár en hoe diep de pleistocene ondergrond is gelegen. Hiertoe is een globaal overzichtskaartje voorhanden (afbeelding 2.1). Het is echter niet verantwoord om op basis van dit kaartbeeld uitspraken te doen voor wat betreft detailinformatie over het voormalige natuurlijke milieu van en rondom Roderwolde. Zo ontbreekt juist in het overgangsgebied naar de pleistocene gronden de 1 meter (- N.A.P.) lijn. Zeer opvallend niettemin is de diepe geul ten noordoosten van het Leekstermeer en de kleine insnijdingen er ten zuiden van (A en B, afb. 2.1), alsmede het beekdal van het Peizerdiep.

II.3 Het Holoceen

Na een aantal klimaatschommelingen in het laatst van het Weichselien (Laatglaciaal) trad een definitieve klimaatsverbetering in. De grens tussen pleistoceen en holoceen wordt gelegd bij deze ommekeer, ongeveer 10.200 jaar geleden (zie tabel 2a en tabel 2b).

Door het warmer en daarmee vochtiger worden van het klimaat begon de zeespiegel te stijgen. In dit sedertdien voortdurende opdringingsproces van de zee, werd hier eerder en daar later met wisselende intensiteit het Groninger land ingrijpend gewijzigd (5).

De zeeïnvloed reikte ook tot in noord Drente.

Voor de holocene geschiedenis van Roderwolde is hierbij de veenvorming een sterk op de voorgrond tredend effect geweest. Door het stijgen van de zee namelijk, stegen ook de grondwaterstanden. Een vochtige zone, onder meer gekenmerkt door het optreden van de later te behandelen 'kwel' verplaatste zich vanaf de kust landinwaarts.

Door het samengaan van deze factoren werden natuurlijke afwateringseenheden op den duur in hun werking geremd. Men denke hierbij aan het dalsysteem rondom het Leekstermeer (afb. 2.1). Zo ontstonden hier zeer gunstige voorwaarden voor de vorming van veen. Deze veengroei werd bij Roderwolde omhooggestuwd tegen de pleistocene ondergrond (6). De grootste uitbreiding van de veenmassa vond plaats omstreeks de overgang van het Subboreaal naar het Subatlanticum.

Afhankelijk van de voedselrijkdom van het aangevoerde water, verkreeg het veen een specifieke organische samenstelling. In een brakwatermilieu werd rietveen aan de basis gevormd. Deze veengroei werd opgevolgd door rietzeggeveen, zeggeveen en broekveen. Het zijn eutrofe en mesotrofe veensoorten, respectievelijk gevormd door zeer en matig voedselrijk water. Cp plaatsen

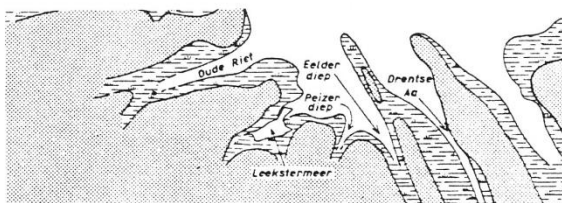
daar waar voedselbrengend water geen toegang (meer) had kon een oligotrofe veenlaag - gevormd door voedselarm regenwater - de mesotrofe soorten gaan overwoekeren.

Alvorens hierop verder wordt ingegaan moet eerst aandacht geschonken worden aan enkele andere natuurlijke processen.

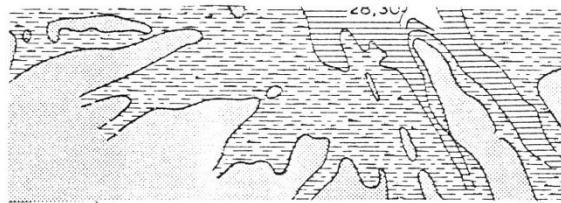
(a) De direkte invloed van de zeespiegelstijging - als we de veengroei een indirect gevolg noemen - werd sterk merkbaar tegen het einde van het Subborea. Via de geulen drong het zoute water het veen binnen. hierdoor zou om en nabij 1400 voor Chr. een duurzaam verziltingsproces van het veen op gang gebracht zijn (7). Omstreeks deze tijd namelijk, toen de zee hier ter plaatse ver doordrong werd de zogenoemde Cardium klei afgezet (8). Het zoute water drong het hier groeiende veen binnen en in een dergelijk verzoutend milieu stopt de veengroei (9).

Er is echter gebleken dat de veenvorming nadien is voortgegaan. Er vond zelfs een belangrijke uitbreiding van de veenmassa plaats in noordelijke richting (zie afbeelding 2.2)

afb. 2.2 uitbreiding van de veengroei na inbraakactiviteit van de zee

de situatie omstreeks
1400 voor Chr.
(een vroegtijdige inbraak
van de zee rondom Roderwolde)

de situatie omstreeks
600 voor Chr.
(optimale omstandigheden voor veen-
groei : de veenmassa is onder meer
verder omhooggestuwd tegen de pleis-
tocene ondergrond bij Roderwolde.)

bron: Roeleveld '74

Steeds is na perioden van inbraakactiviteit en getijde invloed van de zee, weer verzoeting en daarmee ontzilting opgetreden. Deze verzoeting van de natuurlijke omstandigheden werd (voor zover ik dat kon afleiden) veroorzaakt door de volgende factoren :

- de voortdurende aanvoer van zoet water uit zuidelijke richting (zowel oppervlakte- als kwelwater)
- de stagnatie in de afvoer van dit zoete water (hierna te behandelen)
- de slechts incidentele inbraakactiviteit van de zee (afgezet op de geologische tijdschaal althans)

Hernieuwde veengroei op de kleiaanrijkingen kreeg dus telkens weer een kans. Dit blijkt overigens ook uit de opbouw van het totale veenpakket, waarin de kleiafzettingen voor wat betreft gelaagdheid en dikte een ondergeschikte rol spelen. Nadat deze kleiaanrijkingen waren toegedekt door veen, is - vóór 1000 na Chr. - alleen ten noorden van de Matsloot nog een duidelijke kleilaag afgezet. het 'verjongingsdek' (10).

(b) Al eerder is gewezen op de stagnerende afvoer van het noord-Drentse oppervlaktewater. Deze stagnatie werd allereerst veroorzaakt door de algemene zeespiegel- en grondwaterstijging. Ook de geleidelijke maar veel sterkere opslibbing van het voorliggende Groningerland werkte dit proces krachtig in de hand. daar de afvoer in noordelijke richting hierdoor werd geremd.

Dit stagnatieproces heeft een vrijwel ongestoorde voortgang van de veenvorming bevorderd. Afgezien dan van de periodieke mogelijkheid tot inbraken van de zee. In zo'n situatie werd de stagnatie tijdelijk opgeheven, daar de afvoer nieuwe of verruimde mogelijkheden verkreeg. Als het inbraakgebied weer van de zee was afgesloten, kwam de veengroei zoals boven beschreven weer op gang. door de immer voortdurende aanvoer van zoet water uit zuidelijke richting. het Drents plateau (11).

Het mag verwondering wekken dat ondanks de overheersende veenvorming (vóór het optreden van de mens), het Leekstermeer en het aangrenzende veen thans een laagtegebied vormt : als het ware een

komvorm tussen de zuidelijke zandgronden en de jongere zeekleigronden die in noordelijke richting iets oplopen.

Men moet echter goed bedenken dat het ontstaan van deze depressie op zich het resultaat is geweest van een eeuwenlang proces. Met een beschrijving van de hedendaagse toestand is bovendien in het geheel nog niets gezegd over de eertijds (plaatselijk) bereikte maximale hoogteligging van de veenmassa ten opzichte van de pleistocene zandgrond.

Vóór 1000 na Chr. is de toenemende direkte zeeinvloed de oorzaak geweest van de - aanvankelijk relatieve - daling van de veenbodem ten opzichte

van de noordelijk gelegen kleigronden. Er trad klink op in het veenpak- il ket tengevolge van de diepere (te zoute) waterstanden en door de belasting van het veen met zware, slappe kleien.

Door een combinatie van hogere waterstanden en stormvloed en is ook erosie van het veendek opgetreden (12).

Daarna echter, in de loop van de 11e eeuw, is door toedoen van de mens, een beslissende en absolute daling van de veenbodem ingetreden (13)

(c) Tot nu toe is onbesproken gebleven het reeds aangestipte verschijnsel kwel, het door hydrostatische druk aan de oppervlakte treden van grondwater of populair gezegd 'het opwellen' ervan.

Als een gebied ondergronds water verliest kan gesproken worden van een potentieel infiltratiegebied, indien het grondwater van elders wordt aangevoerd dan is sprake van een potentieel kwelgebied (14).

Wel moet een.. onderscheid gemaakt worden. Stroming in ondiep (freatisch) grondwater komt vrij algemeen voor en kan vervolgens kwel teweegbrengen op basis van geringe hoogteverschillen. Via vegetatie-onderzoek is dit kwel verschijnsel rondom het Leekstermeer onder andere in 1977 aangetoond (15).

Bots, Jansen en Noordewier ('78) doelen echter op een andersoortige kwel, namelijk die welke wordt veroorzaakt door stromingen tussen diep en ondiep grondwater. Onder diep grondwater verstaan zij het water in een watervoerend pakket (met name grof zand), dat van boven door een slecht doorlatende laag wordt afgesloten. Slecht doorlatende lagen zijn vooral de in het onderzoeksgebied voorkomende potklei. evenals de keileem- en veenlagen en in mindere mate fijnere zanden (16).

Door de eerder genoemde opstuwning van het grondwater tegen de grillige vormen van de pleistocene ondergrond is een ingewikkeld patroon ontstaan van dergelijke ondergrondse waterstromen.

Al deze waterbewegingen hebben eveneens een rol gespeeld in de holocene opbouw van de natuurruimte in en om Roderwolde. vooral op plaatsen daar waar grof zand in de ondergrond voorkomt werd voedselrijk kwelwater aangevoerd.

Het kwelwater heeft - net als de bovengrondse aanvoer via beekdalen en veenstroompjes - de verziltingsinvloeden tegengewerkt en de voortgang van de veengroei bevorderd.

Zo worden het Leekstermeer en Het Waal gevoed door kwelwater (17). Naast de mogelijkheid van vroegtijdige en onregelmatige verveningen (18), is hun beider ontstaan voor een deel veroorzaakt door kwelwater.

Voor wat betreft Het Waal is dit vrijwel zeker het geval. Beide Waal-bosjes ('klein'- en 'groot' Waal) liggen op een zuid-oost / noord-west lopende scheur in de pleistocene ondergrond, waarin grof zand voorkomt (19). Het Grote Waal, nu een vochtig elzen-essenbos. was voorheen (tot ver in de 18e eeuw) een meertje. Thans zou men kunnen spreken van een 'eindstadium in de verlanding van een laagveengebied' (20). Zeer natte omstandigheden overheersen vooralsnog en ook het kwelverschijnsel zelf kon onlangs op eenvoudige wijze worden aangetoond. Tijdens een wekenlange (matig tot strenge) vorstperiode in januari 1982, bleek dat de ondergrond van het Maalbos één grote ijsvloer was. Op een iets lageregelegen niveau. in de ringsloot rondom Het Waal. werd op een lokatie strömend water op het ijs gekonstateerd. Elders in de sloot was op een enkele plaats zelfs helemaal geen ijsvorming opgetreden (21). Het relatief warme kwelwater is hiervan de oorzaak.

Een positieve geschiedkundige aanwijzing met betrekking tot het kwelverschijnsel levert voorts de naamgeving. Het toroniem 'Waal' is rechtstreeks afgeleid van 'wellen', in de betekenis van 'opborrelen' (22). In aantekeningen van de kerkvoogdij te Roderwolde is reeds in 1608 en 1635 sprake van het "Wael" (23).

Bovengenoemde processen hebben de voorwaarden vervuld voor een nagenoeg onafgebroken en veelsoortige veenvorming. Op een basis van riet en rietzeggeveen werd mesotroof zeggeveen en broekveen gevormd.

Verder van de geulen verwijderd is plaatselijk oligotrofe veengroei opgetreden, enkel nog gevoed door voedselarm regenwater. Sporen van oligotroof (mos-)veen zijn hier althans in de veenbodem aangetroffen (²⁴). Onderzoek ten behoeve van de bodemkaart (Stiboka '73) wijst voorzichtig in de richting van een min of meer aaneengesloten - voormalige - mosveenbedekking (25).

Hoe dit ook zij, het maaiveld van de veenbodem heeft bij de aanvang van de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van Roderwolde - in de loop van de 11e eeuw - aanzienlijk hoger gelegen dan thans het geval is (26).

Sedert de 11e eeuw is er dan ook geen sprake meer van een zelfstandig natuurlijke ontwikkeling. De natuurruimte werd ingericht door de mens. Door exploitatie van de veenbodem (met name ontwatering) is een versnelde en onomkeerbare daling van het maaiveld bewerkstelligd.

Een en ander komt nog aan de orde in de volgende hoofdstukken.

Op deze plaats wordt volstaan met drie afsluitende notities, omtrent de verdere ontwikkelingen van het half-natuurlijke milieu vanaf de 11e eeuw.

(1) Zo moet volgens W. Roeleveld het ontstaan van het Leekstermeer allereerst worden toegeschreven aan antropogene ('menselijke') invloeden (27). Voor zover af te leiden uit de vorige paragrafen, zou dit wordingsproces dan als volgt kunnen zijn verlopen.

Door de deels kunstmatige afremming in de veengroei sinds de 11e eeuw, werden stagnatie en concentratie van het oppervlakte- en kwelwater ter plaatse van het meer, nog verder versterkt door de toegebrachte maaiveldsverlaging (28). De kwetsbaarheid van het veen werd op deze plaats aanzienlijk vergroot. Waarschijnlijk heeft ook de incidentele opstuwing van zeewater in de toevoergeulen hiertoe bijgedragen.

Of de eigenlijke áánzet tot erosie van het veen ter plekke evenwel werd veroorzaakt door mensenhand (bijvoorbeeld vergraving) of indirect door 'opvulling van de ontstane depressie' is niet na te gaan.

(2) Voor (het dorp of kerspel) Roderwolde moet de direkte invloed van de zee, naar verderop in dit werkstuk aangetoond zal worden, overigens niet overschat worden. De voortschrijdende bodemdaling heeft in de loop der eeuwen vooral geleid tot overlast van zogenoemd binnenwater. Wél drong de zee, vanaf de 13e eeuw, vaker diep in het achterland door, via geulen als de Oude Riet (Oude Diep) en het Reitdiep : het inbraak- II systeem van de Lauwerszee (29).

De zoute invloed reikte ook tot Roderwolde. Nog steeds komt deze eeuwenlange verziltingstendens tot uiting in de hedendaagse vegetatie (30). Eerst met de afsluiting van het Reitdiep bij Zoutkamp in 1877, is aan de rechtstreekse beïnvloeding een einde gekomen (31).

Aldus heeft er sedert de 13e eeuw gaandeweg een kleioverslibbing van het gehele veengebied plaatsgevonden. Deze - zij het dunne - laag kleimateriaal neemt overigens snel in dikte af, zowel van noord naar zuid, als van de geulen naar het midden (32).

Niettemin is deze kleiaanrijking slechts mogelijk geweest door de gelijk" optredende maaiveldsverlaging. Het is misschien zelfs niet uitgesloten dat de kleioverslibbing aanvankelijk nog enige tijd verhinderd is geweest door beschermende bedijkingen (33). Men zou kunnen denken aan de eerste aanleg van kaden langs het Leekstermeer en het Peizerdiep (34).

(3) De daling van de veenbodem en de daarmee groter wordende dreiging van wateroverlast of zelfs overstromingsgevaar, heeft de mens al vroegtijdig genoodzaakt tot actie.

In de loop van de 13e- (en overgang) 14e eeuw (35) reeds moesten maatregelen getroffen worden, teneinde bewoning óp het veen te kunnen handhaven, dan wel uit te breiden. Langs het Peizerdiep en de Matsloot werden hiertoe hoogten opgeworpen, de zogenoemde "veenterpen" (36), lokaal vooralsnog beter bekend als (de oude) 'heemsteden'.

II.4 De Bodemkaart

In beide voorgaande paragrafen is in het kort iets over de oppervlakte-geologie van het Roderwolder gebied meegedeeld.

Er is globaal beschreven wanneer en hoe het pleistocene- en holocene 'moedermateriaal' waaruit de bodem bestaat, is aangevoerd dan wel is ontstaan. Vervolgens zijn door natuurlijke factoren en processen, alsmede door menselijk ingrijpen, veranderingen in het uiteenlopende moedermateriaal opgetreden: de bodemvormende processen.

Het zal duidelijk zijn dat er in en om Roderwolde thans dan ook verschillende gronden voorkomen. Het zou in het bestek van dit werkstuk te ver voeren dit (zeer gekompliceerd bodemkundig overzicht op te nemen (37).

Terwille van een duidelijk beeld is een vereenvoudigd bodemkaartje vervaardigd op basis van de bodemkaart (Stiboka '73. Blad 7 West. Groningen. schaal 1:50.000). De ongeveer 20 verschillende grondsoorten die in en nabij Roderwolde worden onderscheiden, zijn in afbeelding 2.3 (z.o.z.) ondergebracht in vier hoofdklassen.

In het onderstaande schema zijn deze hoofdklassen nader onderverdeeld, voor zover het gronden betreft die gelegen zijn binnen de gemeente Roden (c.q. Roderwolde, Foxwolde en Leutingewolde). Meer dan een illustratieve waarde heeft deze opsomming op deze plaats niet. Voor de codering en ligging van deze gronden wordt verwezen naar de bodemkaart (Stiboka '73).

hoofdklasse:

ZEEKLEIGRONDEN Moerige Eerdgronden Wg 1 (Gt III)

(overgang zeeklei naar veen) Wo 1 (Gt II)

(hoewel ze tot de hoofdklasse Moerige Gronden behoren, worden ze hier op grond van het kleiige karakter in de bovengrond gerekend tot de zeekleigronden)

<u>VEENGRONDEN</u>	Waardveengronden	kVc (Gt II)
	Weideveengronden	pVc en pVz (Gt II) hVc en hVz (Gt II)
	Koopveengronden	Vc (Gt i+II)
	Vlieerveengronden	vz (Gt 11+111)

<u>MOERIGE GRONDEN</u>	Moerige Podzolgronden	kWp (Gt II+III) vWp (Gt III+V)
------------------------	-----------------------	-----------------------------------

ZANDGRONDEN

a. Podzolgronden

Veldpodzolgronden Hn21 (Gt VI)

kHn21 (Gt III+V) Hn23 (Gt V)

kHn23 (Gt VI)

Laar.podzolgronden cHn21 (Gt V+VI+VII)

cHn23 (Gt VI)

Kamppodzolgronden cHd21 (Gt VII)

b. Dikke Eerdgronden

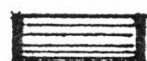
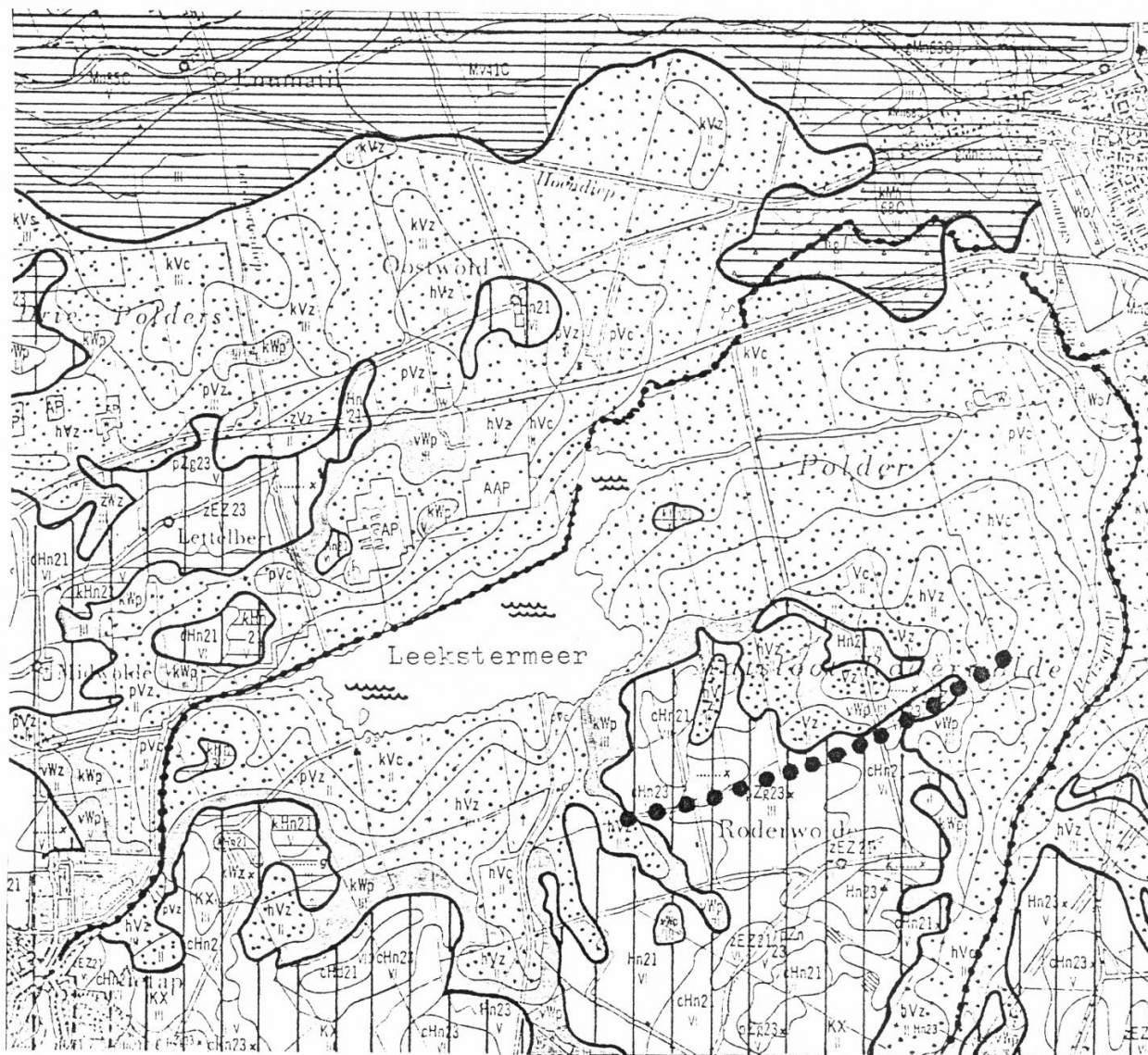
Hoge zwarte enkeerdgronden zEZ21 (Gt VI)

zEZ23 (Gt VI)

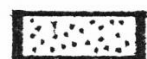
c. Kalkloze Zandgronden Beekeerdgronden pZg23 (Gt III)

d. Oude Kleigronden KX (Gt II+III) (zeer ondiepe keileem, potklei enz.)

afb. 2.3 vereenvoudigde bodemkaart van Roderwolde en omgeving
(naar: Stiboka '73, Blad 7 West - Groningen, schaal 1:50.000)

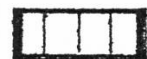
ZEEKLEIGRONDEN

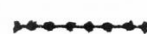
VEENGRONDEN

MOERIGE PODZOLGRONDEN (Moerige Gronden)

ZANDGRONDEN (Podzolgronden, Dikke Eerdgronden, Kalkloze Zandgronden en Oude Kleigronden)

gemeentegrens (het noordelijk deel van de gemeente Roden)

het voormalige, lineaire dorp Roderwolde (op de lijn Sandebuor - het kerkhof van Roderwolde - het Grote Waal)

III. De nederzettingsgeschiedenis: de agrarische kolonisatie in de elfde eeuw

Voor Roderwolde geldt een volledig gebrek aan feitelijke gegevens omtrent de vroegste nederzettingsgeschiedenis. Dat is overigens geen onbekend verschijnsel. Het startpunt van de eerste inrichtingsactiviteiten in de (toenmalige) natuurruimte ligt voor Roderwolde vermoedelijk in de 11e eeuw.

De geschreven geschiedenis van het dorp begint eerst aantoonbaar met een - voor Drente - bekende oorkonde uit 1139 (1). Uit deze bisschoppelijke brief blijkt onder meer dat Roderwolde toen reeds een zelfstandig kerkdorp was. De Utrechtse bisschop (Andries van Kuik) verhandelde in dat jaar, de inkomsten uit het altaar van de plaatselijke kerk. Waarschijnlijk had zijn voorganger (Godebold 1114-1127) dit tijdens diens ambtsperiode ook al eens gedaan (2). Daarmee zou de kerk in Roderwolde dus tenminste, dan wel uiterlijk uit 1127 stammen.

Hoe dit zij, in dit hoofdstuk wordt noodgedwongen ingegaan op de meer algemene kenmerken van de kolonisatie- en ontginningsgeschiedenis van het "woldgebied" noordelijk van Roden. Dit is de enige manier om tenminste enkele min of meer gefundeerde - niet te bewijzen - veronderstellingen aangaande de vroegste nederzettingsgeschiedenis van Roderwolde te formuleren.

III.1 De vroegste nederzettingsgeschiedenis

Er is reeds veel bekend over de noord Nederlandse nederzettingsgeschiedenis in voor- en vroeghistorische tijd. Deze kennis wordt in hoofdzaak ontleend aan de archeologie, in nauwe samenhang met de geologie.

Aan de hand van de geogenese (afzettingwijzen in de oppervlakte-geologie) worden denkbeeldige 'oerlandschappen' gerekonstrueerd. Archeologische vondsten en andere 'traceerbare' historische feiten worden vervolgens in verband gebracht met de vastgestelde bewoningsmogelijkheden in deze natuurruimten (3).

In wat men nu kan aanduiden als het noord Drentse 'veen- en klei- op veengebied' is de 'archeologische leegte' vooralsnog opvallend. Voor Roderwolde (4) is de directe oorzaak hiervan ongetwijfeld gelegen in de immer voortdurende veengroei in de holocene periode, vooral vanaf het Sub-boreaal tot in de 11e eeuw (na Chr.). In en om Roderwolde (het 'woldgebied') trad stagnatie op in de afvoer van het aangevoerde water uit zuidelijke richting. Gedurende lange tijd waren de omstandigheden voor veengroei optimaal. (over deze materie zie hoofdstuk II)

Juist in het grensgebied tussen Roderwolde en Roden evenwel is een verdere zuidwaartse expansie van de veenvorming belemmerd. Op de grillig gevormde zandondergrond, snel in zuidelijke richting oplopend, kreeg de veengroei door een ruime en snelle afwatering nauwelijks kans.

Dit overgangskarakter - 'van veen naar zand' - komt eveneens tot uiting inzake het archeologische vondstmateriaal.

Het staat ten eerste vast dat er tussen het Fries-Groningse kustgebied en het Drents plateau vóór het jaar 1000 na Chr., wisselend zuid- en noordwaartse kolonisatiegolven hebben plaatsgevonden (5).

Deze kolonisatiebewegingen, naar tijd en ruimte te onderscheiden, waren het gevolg van een kompleks van oorzaken, variërend van natuurlijke tot maatschappelijke factoren (6). Hoe interessant (en onvast) deze materie ook zijn mag, ze valt buiten het bestek van dit werkstuk.

Eveneens wordt thans algemeen aanvaard dat de tussenliggende grenswildernissen, of wolden, vóór de 11e eeuw gemedend zijn als duurzame vestigingsplaats. Dat geldt zeer waarschijnlijk ook voor het vanuit het zuiden gekoloniseerde Roderwolde. Overdiep ('79) spreekt in dit verband van 1111 de "jongste kolonisatie-golf" in noordwest Drente. (zie par. 111.3)

Het 'wold karakter' van ons onderzoeksgebied nu, wordt onderstreept door het (vooralsnog) ontbreken van archeologisch vondstmateriaal uit de periode vóór 1000 na Chr.

De oudere vondsten zijn alle gebonden aan de (tussen veengronden opduikende) lage pleistocene gronden, in de zuidelijke nabijheid van Roderwolde. Zo ligt westelijk van Roden (iets ten zuiden van Ter Heil) een pre historisch akkerkompleks (Celtic field, periode 600 voor Chr. - 200 na Chr. De lage ligging ten opzichte van het grondwater wordt beschouwd als opmerkelijk (7).

Noordoostelijk van Roden, tegen Foxwolde aan, is een onzekere opgave die van Reuvens in 1833, betreffende een tiental grafheuvels in het Haarveense veld (8). Nadere gegevens ontbreken, voor zover mij bekend.

Tussen de 'es van Leutingewolde' en de Nienoord, op een terrein naast het voormalige Lindenstien, is juist op een potklei opduiking een muntvondst gedaan. Het gaat om de uit circa 635 na Chr, stammende 'muntschat van Nietap' (9).

Uit een betrekkelijk recent archeologisch verleden daarentegen - bij benadering vanaf de 13e eeuw (10) - dateren de talloze aardewerkscherven van kogelpotten welke in het woldgebied zijn aangetroffen (11). In het veengebied bij het Lrote Waal (Roderwolde) in de directe nabijheid van de veenterpen aldaar, was enig globaal zoekwerk (in oktober 1981) voldoende, om de massale aanwezigheid van potscherven te bevestigen (12).

Dit summiere archeologische overzicht is in elk geval wel in overeenstemming, of althans niet in tegenspraak, met bovengenoemde 'jongste kolonisatie-golf' in het woldgebied noordelijk van Roden. ná, het jaar 1000 (na Chr.).

III.2 Het "wold-" karakter

In de plaatsnaam Roderwolde komt het grondwoord '-wold' voor (in het jaar 1139 'Roterwolde' (13)). Deze konstatering mag dan simpel zijn, de konsekwenties ervan voor de historische geografie zijn van groot belang.

Allereerst blijkt het toponiem 'wold' in verband te staan met een omvangrijk woldgebied in Noord Nederland. Ook elders in ons land komen deze 'wolden' of 'wouden' voor. Het gaat hierbij om eertijdse "veenwildernissen".

De meest noordelijke woldstrook in het noorden van Nederland is gesitueerd langs en rondom de as Leeuwarden-Groningen-Nieuweschan (met een vervolg tot de lijn Aurich-Leer in Ost-Friesland (14)). In deze ongeveer 10 tot 20 km. brede gordel zijn vele verdwenen en nog bestaande toponiemen te lokaliseren, met de uitgang -wold.

Zo ook in de nabije omgeving van Roderwolde. Een bescheiden selectie van de - al dan niet (voortlevende - toponiemen :

zuidelijk van Roderwolde:

-Leutingewolde (oudst bekende vermelding 'Lockinowolde', 1340 (15))

-Foxwolde (oudst bekende vermelding 'Fokeswolde', 1343 (16))

westelijk van Roderwolde:

-Midwolde -Oostwold -Vredewold (alle in de provincie Groningen)

noordelijk van Roderwolde:

-Lieuwerderwolde (in de provinoie Groningen)

oostelijk van Roderwolde:

-Peizerwold -Paterswolde -Eelderwolde -Drenterwolde -Everswolde -Neerwold

De woldstrook waarin dus ook de hier opgesomde wold toponiemen voorkomen kan worden aangeduid als het overgangsgebied tussen de hogere pleistocene gronden in het zuiden en de in noordelijke richting oplopende jonge zeekleigronden (boven N.A.P.).

Daarbij wordt tegenwoordig vrijwel algemeen aanvaard, dat het gemeenschappelijke 'wold-verleden' en ook de eerste naamgeving derhalve in verband stond met de 'veen-' of 'grenswildernissen' in deze zone (17).

Plaatselijk echter is de bodemkundige ontwikkeling sedert de eerste inrichtingsaktiviteiten (als ontginning, ontwatering en okkupatie) totaal verschillend verlopen. Zo is te verklaren dat het wold-toponiem, ook in de overlevering, thans is gebonden aan zowel (relatief lage) veen-, zand- als kleigronden.

Ten noordoosten van de stad Groningen ligt het zogenoemde "woudgebied" (aan weerszijden van de as Bedum - Ten Boer), nu een kleigebied (circa -0,80 m. N.A.P.) voorheen echter afgedekt door een veenlaag (18). Direkt ten zuiden van Dokkum (noordoost Friesland), waar het Fries-Drentse plateau in de meest noordelijke uitloper uitwigt tussen de zeekleigronden liggen reeds de eerste 'wolddorpen' op het zand (rond Damwoude).

Hoewel bodemkundig de veengronden in en om Roderwolde - nog immer – overheersen, is juist hier de afwisseling van zand- en veengronden (de laatste in meer of mindere mate aangerijkt met klei) opvallend. (zie hoofdstuk II)

Omdat evenwel niet met zekerheid is te zeggen in hoeverre en waar exakt sprake is van verdwenen veensubstantie (19) verdient de term "grenswildernis" met betrekking tot het 'Roder-wold' wellicht de voorkeur boven de aanduiding "veenwildernis" (20).

Daarbij komt de vraag naar voren : wat zijn de uiterlijke natuurlijke kenmerken van de grenswildernis - het wold - geweest?

Het is duidelijk dat 'wold' op 'bos' duidt. In dit verband wordt vaak gewezen op 'laaggelegen moerasbos' (21). Toeh is deze omschrijving, het lage moerasbos, tamelijk misleidend. daar waar het de ontginningsgeschiedenis betreft en wel in twee opzichten.

(a) Ten eerste is op vele plaatsen aangetoond dat 'veenmoerassen' (met name het oligotrofe veenmosveen) uiteindelijk hoog konden opgroeien tégen, of op den duur zelfs hoger kwamen te liggen dan, de omringende natuurruimte (22).

Ook te Roderwolde is - nog afgezien van de voorkomende veensoorten – na de ontginning een daling van de veenbodem opgetreden (23). Dat betekent dat vooral met de aanduiding 'laaggelegen' (ten tijde van de eerste inrichtingsaktiviteiten) voorzichtig omgegaan moet worden.

In élk gebied waar zich veenvorming voordoet is de natuurlijke gesteldheid als 'moerassig', 'de mens vijandig' te karakteriseren.

Een rapport van de Drentse Commissie van Landbouw, uitgebracht in 1810, omschrijft juist de "hooge veenen" als 'uitgebreide veenmoerassen' (24), terwijl dezelfde moerassen toch ook gebruikt werden voor akkerbouw, de 'boekweitbrandkultuur' bijvoorbeeld (25).

Door ontwatering van het veen, verdroogt de bovenste laag en er wordt een begaanbare zode gevormd. Ieder veengebied (dus ook het zogeheten "laagveen") is op deze wijze voor bewoning en landbouwdoeleinden geschikt te maken : evenwel eerst na veelal moeizame ontginningsarbeid en (dus) sterk afhankelijk van de agrarische rentabiliteit.

(In het algemeen vraagt de akkerbouw een diepere ontwatering dan het weidebedrijf. Vroeger stelde men minder hoge eisen op dit punt. "Nog in het begin van de 17e eeuw heeft men in Holland op laaggelegen veenlanden akkerbouw bedreven" (26).)

Vóór de invoering van de bemaling (dit is de kunstmatige beheersing van de grondwaterstand), welke in Drente op z'n vroegst in de 15e eeuw valt (27), is aldus veelal exploitatie van de veenbodem in de wolden mo- II gelijk geweest onder relatief droge omstandigheden.

Hier eerder en daar later is een einde gekomen aan deze mogelijkheid. Dat is plaatselijk onder andere afhankelijk geweest van de hoogteligging van het veen (ofwel het 'natuurlijke' verhang in het gegraven slotenstelsel), de regionale afwateringsmogelijkheden en het grondgebruik (28).

Een dergelijk "omslagpunt" ligt voor het veengebied in Roderwolde vermoedelijk ergens in de 13e of 14e eeuw. De 'veenterpen' (29) zijn waarschijnlijk rond deze tijd aangelegd en dat is voornamelijk het enige houvast. Bij de toenmalige 'waterstaatkundige uitrusting' (het waar mogelijk versnellen in de afvoer van overtollig water) was het kennelijk niet mee mogelijk om in natte jaargetijden 'droge huisvesting' op het veen te garanderen, zonder over te gaan tot het opwerpen van deze heuvelsjes.

(b) Ten tweede valt iets te vermelden over de feitelijke voormalige bosvegetatie in het dorpsgebied van Roderwolde.

De noordelijke begrenzing van een zware bosvegetatie ligt ongeveer in een 1 à 2 km. brede strook, rondom de ontginningssas Sandebuurt - het kerkhof van Roderwolde - Het (Grote) Waal (Hierover hoofdstuk IV).

In deze zone wordt 'kienhout' aangetroffen, dat is fossiel hout in veengrond. Minstens twee keer komt het toponiem 'Stobbenven' voor (30), hetgeen duidt op de aanwezigheid van oude boomstronken : eenmaal iets oostelijk van de 'es van Leutingewolde' en eenmaal iets ten noorden van het kerkhof van Roderwolde.

Recentelijk (juni 1981) werd een weiland opgehoogd (aan de Hooiweg). teneinde de bewerkbaarheid van het bewuste perceel te vergroten, in verband met de hinderlijke aanwezigheid van boomstronken in de bovengrond (31) In genoemde strook overheersen thans lage pleistocene gronden (- N.A.P.) die op zich nog weer worden gekenmerkt door een grillig oppervlaktereliëf (32). Het lijkt aannemelijk dat we hier te maken hebben met de noordelijke uitlopers van zwaarder bos (bijvoorbeeld eiken, iepen en linden) op de keileem- en potkleigronden van Leutingewolde, Roderwolde en Foxwolde, waartussen aan veengronden gebonden elzen, essen en wilgen voorkwamen (33). Op zwaarder bos (oude bosrelikten) duidt het toponiem 'holt' dat zelfs noordelijk van Roden nog voorkomt (34).

Ten noorden van de Onlandse Dijk en oostelijk van Het Waal, overheersen de veengronden, vooral broekveen of 'darg'. Het gaat hierom de 'madelanden' (van maaïen, maaïland), vanouds de veengronden met een natuurlijke grasondergroei (35), waarvan bij de ontginning 'ruigte en opslag' (de lichtere bosvegetatie en struiken) verwijderd diende te worden. In dit noordelijke deel van Roderwolde liggen tevens weer de genoemde 'veenterpjes'. Blijkens onderzoek (36) ontbreekt in de directe nabijheid van de veenterpen (dat wil zeggen in ieder geval langs het Peizerdiep en de Matsloot) ieder spoor van zware boomresten.

Juist hier - aan het Peizerdiep, ter hoogte van de Matsloot - kreeg in 1259 het klooster Mariënkamp bij Koevorden (ná, 1260/61 het Convent te Assen), 'de pacht van Nortwalde, bij Rode' (37). De herinnering leeft voort in het toponiem 'Munnekeheem' (38). Een eeuw later is op deze zelfde lokatie sprake van de 'grangia' (een agrarische voorpost) op de 'Roderwaldmademaden' (39). Het is een aardige illustratie - en niet meer dan dat - van de overgang (wellicht ontginning) van '-wold' naar '-maden' (40).

Dit is wellicht de juiste plaats om een aantekening te plaatsen bij het vroegste grondgebruik van de eertijdse grens- of woldwildernis in en om Roderwolde. Twee uitgesproken meningen vindt men bij Edelman en Smit (41).

Edelman ziet het 'wolddorp' uiteindelijk als een via akkerbouw ontgonnen veenwildernis. Smit wijst (met name voor noord Drente) vooral op 'beweidbaar bos'. als ruw, afgelegen en tijdelijk graasgebied voor het vee. Het is naar mijn mening niet uitgesloten dat beide visies ten aanzien van Roderwolde van toepassing zijn. Wel dient dan een onderscheid in de tijd aangebracht te worden. Mogelijk is de akkerbouw op de veengronden aanvankelijk (dus vanaf de 11e eeuw) de hoofdbron van inkomsten voor het agrarische bedrijf geweest. N. de eerste inrichtingsactiviteiten (ontwatering, ontginning en de aanleg van akkers) evenwel, is in Roderwolde waarschijnlijk zeer snel (42) een accentuering in het oppervlaktereliëf opgetreden. Het ging immers om één stabiele pleistocene ondergrond, tegenover de inklinkende en verwerende (of oxyderende) veenmassa. (zie hoofdstuk 11). Het maaiveld van de veenbodem onderging een zodanige daling, dat de akkerbouw onder de

toenmalige waterstaatkundige situatie opgegeven moest worden. Het is derhalve niet uitgesloten dat men in Roderwolde al vroeg (13e- /14e eeuw) overging op het 'weidebedrijf' (43). In het volgende hoofdstuk worden een aantal argumenten voor een vroege veeteeltspecialisatie in Roderwolde nader toegelicht.

III.3 De jongste kolonisatie-golf

Met vrij grote zekerheid wordt tegenwoordig aanvaard dat de meeste van de wolddorpen zijn ontstaan in 'de grote middeleeuwse ontginningsperiode', welke in deze streken een aanvang nam in de 11e eeuw (44).

Vooraf de toen gunstige conjunctuur in de agrarische sektor heeft (in algemene zin en vooral van 1150-1300) geleid tot een enorme uitbreiding van het landbouwareaal (verhoudingsgewijs althans). Deze agrarische bloeiperiode ging hand in hand met een sterke bevolkingstoename (45).

De Groninger en Friese 'Ommelanden' (46) konden omstreeks 1000 na Chr. overigens al bogen op een relatief welvarend economisch-agrarisch verleden. De hierop van toepassing zijnde begrippen waren: een belangrijk geldverkeer, handel en scheepvaart en een - geïdgebonden - veeteeltspecialisatie. Een en ander stond destijds in schril contrast met de 'natuurlijke economie' (gebaseerd op ruil van goederen, inclusief de faktor arbeid) van het Karolingische rijk. Hieraan kan voor de rijke Ommelanden dan nog toegevoegd worden de aanwezigheid van potentiële landbouwgronden: de meer landinwaarts gelegen wolden en de eerst in de 11e eeuw via systematische bedijking binnen bereik komende inpolderingen.

Zowel de kustgebieden als ook de Drentse zandgronden (47) nu, kwamen in de 11e eeuw met een bevolkingsoverschot te zitten. In een samenleving die in hoofdzaak door de landbouw werd beheerst, betekende dit allereerst een arbeidsoverschot in de agrarische sektor.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze nieuwe kolonisatie ná, het jaar 1000 zich richtte op het areaal van potentiële landbouwgrond.

Zo nam ook in noord-Drente de 'jongste kolonisatie-golf' een aanvang de 'overloop' naar en de kolonisatie van het woldgebied. De veen- of woldgordel alhier werd gekoloniseerd vanuit het zuiden. Enerzijds was in Drente het eenmaal gevestigde aantal hoeven niet voor uitbreiding vatbaar (vooral vanwege de - kritieke - beschikbare hoeveelheid mest) (48). Anderzijds is er op gewezen (49) dat de Drentse boeren reeds bekend waren met de kwelderweiden. noordelijk van het (noord-Drentse) woldgebied. De landbouwkundige en natuurlijke kwaliteiten van het tussenliggende wold en wold-madeland, zal hen - vermoedelijk tijdens seizoengebonden trektochten met het vee - niet ontgaan zijn.

Bij de toenemende bevolkingsdruk zal 'het wold' voor de noord-Drentse boeren (méér dan voor de 'Ommelanden kleiboeren' die bovendien tot inpoldering konden overgaan) een aanvaardbare, mogelijk zelfs noodgedwongen, uitwijkmogelijkheid hebben geboden voor duurzame vestiging. Illustratief is het voorkomen van namen-paren die duiden op naamgeving vanuit het zuiden (50): waarvan de combinatie "Rothen-Roterwolde" (1139) verreweg de oudst bekende is.

Een belangrijk kenmerk is voorts de systematische aanpak van de ontginningen in de wolden. Het overheersende verkavelingssysteem is dat van de "strokenverkaveling met bewoning op de kavels". De bijbehorende dorpsvorm is die van het weg- of streekdorp. "Het streekdorp wordt gekarakteriseerd door het principe van de landbinding: alle boerderijen liggen - meestal in een enkele, lange lijn - over de volle lengte van het dorpsgebied verspreid elk op hun eigen kavel. Bij deze dorpsvorm is het gehele (of bijna gehele) dorpsgebied ten tijde van de okkupatie in één maal over alle deelnemende landbouwers in langgerekte kavels verdeeld, welke typische eenkavel-bedrijven van origine ongeveer even groot (althans even breed) waren" (51).

Ook Roderwolde wordt in de bestaande literatuur altijd een streek- of wegdorp genoemd (52). De huidige morfologie (zoals boven aangegeven kombinatie van dorps- en verkavelingsvorm) biedt echter nauwelijks aanleiding tot deze kwalifikatie. Alleen op grond van de historische geografie kan met recht gesproken worden van een streekdorp, in bovenbedoelde zin. In het volgende hoofdstuk wordt hierop uitvoerig ingegaan.

De planmatige kolonisatie en ontginning welke ten grondslag ligt aan het streekdorp, duidt bovendien op overheidsbemoeienis (in welke vorm dan ook) bij "de aanmaak en/of uitgifte van maagdelijke agrarische kultuurgronden" (53).

De expansiedrang in Drente nu viel samen met de opkomst van een nieuw wereldlijk gezag, dat van de Utrechtse bisschop. Hoewel ik mijzelf onmogelijk als deskundige kan aanmerken, wordt deze invloed (van de Utrechtse kerk, gedurende de 11e eeuw) naar mijn mening wellicht nogal onderschat in de literatuur, daar waar het de agrarische kolonisatie in noord Drente betreft. (In de volgende paragraaf worden hierbij enige kanttekeningen geplaatst.)

Deze geringe aandacht kan het gevolg zijn van de volgende factoren:

(a) In vele studies over de toenmalige Drentse verhoudingen wordt de uiterst zelfstandige rol van de afzonderlijke dorpsgemeenschappen in het maatschappelijke bestel (in de zin van alle niet-geestelijke zaken) benadrukt (54).

(b) De feitelijke landsheerlijke macht van de bisschop is reeds gedurende de 12e- en 13e eeuw zienderogen verminderd. Vooral de krachtige opkomst van de stad Groningen (aanvankelijk een Drents dorp) en de abdij van Aduard (sedert 1193) heeft hiertoe bijgedragen.

Er wordt ten aanzien van de traditionele agrarische samenleving nog wel eens gewezen op een "autarke agrarische bestaanswijze", waarbij het agrarische bedrijf tot omstreeks 1850 als "zelfvoorzienende bedrijfseenheid" wordt aangemerkt (55).

Hoewel vanuit Drente gekoloniseerd, is vanaf de eerste inrichtingsactiviteiten (ontginning en dergelijke) de economisch-agrarische betrokkenheid van Roderwolde naar alle waarschijnlijkheid veel meer gericht geweest op de 'Ommelanden' en later de stad Groningen.

Rond het jaar 1350 komt Roderwolde ernstig in konflikt met het allesbeheersende handelscentrum Groningen, omdat de marktfaciliteiten voor de boeren uit Roderwolde (en die uit Roden en Peize) beperkt dreigen te worden (56).

Het lijkt mij dan ook toelaatbaar om het begrip 'autarkie' voor het Drentse Roderwolde te schrappen (57). Hiermee wordt overigens niet beweerd dat het individuele boerenbedrijf vanouds bijvoorbeeld geen gemengde bedrijfsvoering zou hebben nagestreefd.

De systematische aanpak van de agrarische kolonisatie welke leidde tot de stichting van het streekdorp Roderwolde is het gevolg geweest van 'maatschappelijke' factoren, waarvan de belangrijkste waren: een agrarische bloeiperiode, toenemende bevolkingsdruk en de opkomst van een nieuw wereldlijk gezag. Niet het natuurlijke milieu (de eertijdse natuurruimte) heeft in deze een allesdwingende eis opgelegd, zoals nogal eens wordt benadrukt bij de aanleg van streekdorpen (58). Iedere kolonist zou op deze wijze clan meedelen in de uiteenlopende grondgesteldheid van de 'Aufstreckflur', het dorpsgebied.

Natuurlijk bood de gezamenlijke aanpak het beste resultaat bij de ontwatering van het woldgebied. Maar al eerder in deze skriptie is herhaaldelijk benadrukt dat genoemde 'uiteenlopende grondgesteldheid' eerst na verloop van tijd is gevormd, ofwel het oppervlakterelief werd door mensenhand 'gaandeweg meer geaccentueerd, zeker voor Roderwolde.

Vervolgens zullen de 'Rowolmer' boeren de gronden (steeds opnieuw, door de tijd) hun geschiktheid voor akkerbouw dan wel beweiding hebben beoordeeld. Naar eerder is opgemerkt zal daarbij van cruciaal belang geweest zijn: het technische peil van de waterbeheersing en de agrarische rentabiliteit van de gedane keuzen.

III.4 De Utrechtse kerk en het streekdorp Roderwolde

Voor zover bekend is de uiterste noordwest grens van Drente, dus daar waar het vroegere kerspel Roderwolde zich uitstrekte, nooit omstreden geweest (59). Deze omstandigheid werd tot nu toe altijd verklaard uit de aard van het eerti jds natuurlijke milieu ter plaatse, dat een veenmoeras en zelfs een gevaarlijk en onaantrekkelijk niemandsland geweest zou zijn (60).

Later in dit werk stuk wordt op deze onjuiste verklaring (er wordt uitgegaan van 18e en 19e eeuwse omstandigheden) nader ingegaan. In de 15e- en 16e eeuw waren de 'buren van Roderwolde' - indien het hun uitkwam tenminste - wel degelijk goed bekend met het verloop van de grens, naar later zal blijken. Ook de oudste topografische kaart (de zogenoemde 'Franse topografische kaart') uit 1813 laat geen onduidelijkheid bestaan over grensafbakening (zie afbeelding 3.1). Aan weerszijden van de grens in het noordwestelijke deel van Roderwolde ondergaat (bovendien) de richting van de vrij regelmatige strokenverkaveling een opmerkelijke wijziging: de kavelrichting van Roderwolde versus die van Oostwold (61).

Een ándere zienswijze met betrekking tot de 'vastheid'. ofwel het niet omstreden karakter van de noordgrens dringt zich op.

In de vorige paragraaf is al gewezen op de 'overheidsbemoeienis' bij de aanleg van streekdorpen. Het lijkt mij zeer aannemelijk dat we hierbij moeten denken aan de Utrechtse kerk (62).

Omtrent de feitelijke machtsuitoefening van de Utrechtse bisschop in noord-Drente biedt de geschiedschrijving - laat staan de schriftelijke overlevering - nauwelijks enig houvast. Zéker is dit het geval. wanneer het gaat om afzonderlijke parochies of kerspelen, waar het in dit werkstuk Roderwolde betreft. Helemaal hachelijk lijkt dan ook elke poging om aspecten van de historische geografie in verband te brengen met het optreden van of namens de bisschop.

Het nu volgende deel van deze paragraaf is dan ook opgebouwd uit een aanlig tal aan elkaar gekoppelde gedachten over de 'stichting van het dorp Roderwolde', waarbij ik mijn 'verklaring' graag inruil voor een betere.

Omstreeks 800 na Chr. was het gezag van Karel de Grote in de Noordelijke Nederlanden stevig gevestigd. De kerstening (de bekering tot het Christendom) kwam vervolgens ook goed op gang. De uitoefening van het geestelijke gezag was (formeel althans) reeds in 695 opgedragen aan de Utrechtse bisschop (63). De (Groninger) Ommelanden werden afgescheiden. Ze waren gekerstend door de Friese evangelie prediker Liudger (+809) die op latere leeftijd bisschop van Munster was geworden. Hem werden als dankbetuiging de vruchtbare Ommelanden toebedeeld (64).

In 944 kreeg de Utrechtse kerk het jachtrecht in Drente. De grafelijkheid, die bestond in het uitoefenen van bestuur en rechtspraak, berustte tezelfdertijd (10e eeuw) bij de hertogen van Neder-Lotharingen. Dit 'wereldlijke' gezag nu, kwam in de 11e eeuw 66k aan de kerk van Utrecht.

Driemaal werd de "Comitatus de Thrente" geschonken: in 1024 (door keizer Hendrik II), in 1025 (door koning Koenraad II) en in 1046 (door koning Hendrik III) (65).

Voor de Utrechtse bisschop Bernold (1027-1054) heeft nogal 'aan de weg getimmerd' in het uiterste noorden van zijn nieuw verworven graafschap. In 1040 kreeg Bernold van koning Hendrik III in de "villa Cruoninga" (in de "comitatu Thrente"), goederen met toebehoren, waaronder eer aantal hoogheidsrechten (zoals munt en tol). De bisschop was al rechtmatig eigenaar van 'de vlek Groningen in het graafschap Drente', hetgeen omvatte de landstreek Gorecht (Go en Wold) en het Drentse dorp Groningen (66).

Aan deze bisschop wordt onder meer de bouw van de tufstenen St.-Walburgkerk (te Groningenstad) toegeschreven, een in meerdere opzichten uniek bouwwerk in het toenmalige bisdom. Zelfs heeft hij getracht z'n wereldlijke macht uit te breiden in het aangrenzende Munsterse bisdom (67).

afb. 3.1 de zogenoemde 'Franse topografische kaart' (fragment van 'Bande 0.50' - 1813)
(Rijksarchief Assen, kaartenverzameling, inv. nr. TA 385 -topografische
reproductie- / fotokopie t.b.v. afb. 3.1, Rijksarchief Groningen)

In meer algemene zin schrijft Jansen (68) over deze periode: "De 11e eeuw was de tijd van de grootste machtsontplooiing der Utrechtse bisschoppen. Onder de Saksische keizers werd immers het Ottoonse stelsel ontwikkeld, waarbij door het Rijk aangestelde bisschoppen grote gezagsrechten kregen om als tegenwicht te dienen tegen de wereldlijke heren. Het streven was kennelijk de wereldlijke gezagsrechten van de bisschoppen te doen samenvallen met hun diocees" (diocees of diocees bisdom).

Voor de noordwestelijke uithoek van Drente is een fraaier voorbeeld van een grensgebied nauwelijks denkbaar (enerzijds het bisdom Utrecht, anderzijds de Ommelander 'gouwen' en het bisdom Munster). Daarbij viel Bernolds krachtige bemoeienis samen mét - of werd mogelijk juist gestimuleerd dóór - de in de vorige paragraaf vermelde bevolkingsdruk en een aantrekkende kon junktuur.

De gangbare mening nu is dat de systematische ontginningen in het zuidelijk Westerkwartier zijn aangevangen na het jaar 1000. Onze aandacht richt zich hierbij speciaal op Oostwold en Lieuwewolde (69), noordelijk van Roderwolde. Het Utrechtse 'antwoord', of misschien zelfs 'voorbeeld', komt steeds beter in zicht.

Men bedenke overigens dat de bisschop al in de aanvang van de 11e eeuw bekend was met de systematische uitgifte van 'nieuwlanden' (70). Bovendien moet benadrukt worden dat de ontginning van een dergelijk woldgebied (als Roderwolde) een belangrijke materiële (financiële) waarde voor de bisschop vertegenwoordigde. "Tot de kerken die geconsacreerd waren en waartoe bepaalde parochiegrenzen waren toegewezen, behoorden de tienden. Van de plaatsen waar deze parochie-indeling nog niet was geschied of waar het land pas ontgonnen was, vielen deze tienden regelrecht aan den bisschop ten deel". "De bisschop beschouwde zich als de rechtmatige bezitter der tienden van de nieuwlanden" (novale tienden) (71).

Ook in dit licht gezien was de systematische uitgifte door de bisschop, of door een immigranten pastoor namens hem, natuurlijk een aantrekkelijke vorm. Bij de aanleg van een streekdorp werd een groep kolonisten ineens materieel (vermogensrechtelijk) gebonden. Daarbij was de kerk van Roderwolde een bisschoppelijke eigenkerk (72), hetgeen inhield dat de bisschop zélve volledige beschikkingsmacht over de kerk uitoefende, in geestelijke zowel als materiële zaken.

Hiermee zijn enige aanwijzingen gegeven, die het aannemelijk maken dat de bisschop van Utrecht zich in de 11e eeuw direkt (of via een vertegenwoordiger) heeft bemoeid met de agrarische kolonisatie van Roderwolde. Het tijdstip van de stichting van het streekdorp Roderwolde, ligt naar mijn mening, vermoedelijk zelfs in de eerste helft van die eeuw (dus tijdens de ambtsperiode van Bernold van 1027—1054, of die van zijn voorganger) (73). Immers al in het begin van de 12e eeuw lijkt de belangstelling van de bisschop voor de noordelijkste tip van zijn bisdom en graafschap te verminderen (74). Daarna blijft er ook niet meer dan een 'frame' van landsheerlijk en geestelijk gezag van de Utrechtse bisschop bestaan. Net als in de periode vóór de 11e eeuw, domineerden de dorpsgemeenschappen (75).

Deze paragraaf wordt besloten met een tweetal aantekeningen.

(a) Volgens Smit en Schreuder (76) is de invloed van het 'bisschoppelijke systeem' gedurende de gehele middeleeuwen uiterst beperkt geweest en slechts werkzaam in de moerassige randen (van Drente) en langs krachtig stromende beken. In dezelfde kontekst noemen zij daarbij wél het Peizerdiep, in verband met de voormalige watermolen aldaar, tussen Peize en Roden. Een mogelijk restant van vergane bisschoppelijke glorie is voorts af te leiden uit het 'Register van inkomsten van het Domkapittel te Utrecht', waaruit blijkt dat drie personen 'tienden' te Leutingewolde moeten opbrengen (ca. 1340) (77).

Een ander versteend restant zijn vermoedelijk de 14 'tintspenningen' die enkele personen in Foxwolde moesten betalen in 1563/64 toen de stad Groningen in deze rechten van "bisschop en kapittel" uitoefende (78).

Omstreeks deze tijd (16e eeuw) lijken in Roderwolde zélf, andere geestelijke instellingen inmiddels de materiële beslommingen van de Utrechtse kerk te hebben overgenomen (79).

(b) Een hinderlijk verschil in opvatting lijkt zich overigens voor te doen met betrekking tot de datering van de bovenbehandelde 'strokenverkaveling'

Voor het gehele noord Drentse woldgebied ten zuidwesten van Groningen (stad) wordt de 'perceelsindeling' gedateerd op 1300 à 1400 na Chr. "Deze verkaveling hangt samen met een bedijking en is beslist jonger dan de veenterpen" (80).

Voor de Peizer- en Eeldermeden ('Peizerwold' en de -polder- 'Eelderwolde' heb ik de verkaveling niet nader bestudeerd. Een laat-middeleeuwse verkaveling is of blijft mogelijk (81).

Hierboven is echter uiteengezet dat de aanleg van het streekdorp 'Roderwolde naar alle waarschijnlijkheid heeft plaatsgevonden in de eerste helft van de 11e eeuw. Dat betekent dat reeds toen een begin is gemaakt met de systematische ontginning, de 'strokenverkaveling met bewoning Op de kavels'.

Op deze plaats worden drie 'oplossingen' voor deze tegenspraak aangegeven:

- Het is zeer wel mogelijk dat mét de hier opgetreden bodemdaling 'veensubstantie is verdwenen (inklinking in combinatie met veraarding – en oxydatie - van de veengrond). (zie ook hoofdstuk II) "Landbouwers en/of veehouders hebben in elk geval maatregelen moeten nemen om het veen enigszins te kunnen exploiteren. In eerste instantie moest het veen ontwaterd worden. Ontwateringssystemen zijn thans onvindbaar, waaruit misschien geconcludeerd mag worden dat op het mesotrofe en eutrofe veenpakket een thans geheel verdwenen oligotrofe veenlaag heeft gelegen" (82).

- Een sloot of greppel in een veengebied gegraven vormt (aldus) een niaal te stabiel gegeven in het oude kultuurlandschap. Ook van natuurlijke veenwateren en -stroompjes is dat met zekerheid bekend (83).

Na voortgezette bodemdaling, zullen sloten opnieuw uitgediept zijn. Plaatselijk zal hierbij, evenwijdig aan het bestaande slotensysteem, mogelijk wel eens een nieuwe lokatie gekozen zijn (bijvoorbeeld een aanpassing aan een gewijzigde bezitsverhouding of afwateringssituatie).

Hiermee valt te verklaren dat in later eeuwen, toen de genoemde 'veenterpjes' hun functie verloren hadden, een sloot soms dwars dóór of óm een terpje heen werd aangelegd (84).

Helaas is bijvoorbeeld de juiste toedracht én de plaats in Roderwolde) onbekend, waarover het in 1575 tot een rechtzaak komt, inzake het onrechtmatig graven van sloten. De eigenaar eist van de huurder de "ontbruickinge" van het land terug. .."hie sal weder inwarpen ende gelyck maicken soedane sloten ende lant" ..(85).

Overigens, zelfs de oudste topografische kaarten (19e eeuw) bieden op z'n minst een verschillende 'kartografische interpretatie' van het begrip sloot in een veengebied (met name in de 'Bolmert'. direkt zuidelijk van het Leekstermeer). Op de ene kaart wordt slechts een enkele (grens-)sloot aangegeven, terwijl een andere - over een vergelijkbare afstand loodrecht op de kavelrichting - tientallen sloten (greppels) weergeeft (86).

- Een derde en laatste overweging betreft de konstatering dat over de historische geografie van Roderwolde tot nu toe (te) weinig (samenhangend) onderzoek is verricht (87).

In dit hoofdstuk is getracht een deel van deze leemte nader in te vullen, voor zover het gaat om de kolonisatie en okkupatie van het woldgebied noordelijk van Roden. Er zijn aanwijzingen gegeven, welke het ontstaan van het zelfstandige kerkdorp Roderwolde in de 11e eeuw plaatsen.

Naar alle waarschijnlijkheid ging het om een planmatige kolonisatie, die leidde tot de aanleg van het streekdorp Roderwolde. Behalve het "wold"- karakter is daarbij de rol van de Utrechtse kerk, alsmede die van een aantrekkende economisch-agrarische konjunktuur benadrukt.

IV. Het streekdorp Roderwolde

IV.1 Inleiding

Deze inleidende paragraaf begint met een korte inventarisatie van enkele vooronderstellingen omtrent de vroegste inrichtingsactiviteiten in Roderwolde.

Hiermee is dan de globale Ausgangssituation (ofwel een toetsingskader) geschapen voor de behandeling van het streekdorp in de volgende paragrafen.

In het meest noordelijk gelegen deel van het dorpsgebied van Roden, was omstreeks het jaar 1000, op de overgang van zand- naar kleigronden, bij uitstek sprake van een 'grenswildernis', een typische 'woldzone' (zie par. 111.2).

In het voorgaande hoofdstuk is betoogd dat hier, naar alle waarschijnlijkheid in de 11e eeuw, het streekdorp Roderwolde is gesticht. Dit betekende het begin van de stelselmatige ontginning van het woldgebied ter plaatse. Het houdt tevens in dat het zo kenmerkende slotenstelsel haaks op de ontginnings- en nederzettingsas. toen in beginsel reeds is opgezet (1).

Bij de meer of minder geleide kolonisatie is gestreefd naar de meest voordelige afmetingen van het nieuw uit te zetten 'ontginningsblok'. Eén van de voorwaarden was ongetwijfeld dat in principe zoveel mogelijk kolonisten een volwaardig agrarisch bedrijf zouden kunnen stichten. Het lijkt aannemelijk dat hiertoe in eerste instantie aansluiting is gezocht bij het natuurlijke afwateringssysteem, hetgeen elders bij de aanleg van streekdorpen ook veelvuldig voorkwam (2). Het "Roder-wold" lag als het ware ingeklemd tussen twee natuurlijke veenwatertjes, te weten 'de Leek' (3) en 'het Peizerdiep', ofwel de 'voorlopers' ervan. Vrijwel loodrecht op de stroomrichting van beide riviertjes. noordelijk in het uit te zetten dorpsgebied, stroomde een veenwatertje dat in westelijke richting afwaterde op 'de Leek' (4).

De ontginningsbasis van het streekdorp Roderwolde is naar mijn mening uitgezet evenwijdig aan dit water, nadien 'de Matsloot'. Deze ontginningsbasis, tevens nederzettings- of dorpsas en verkavelingsbasis, viel samen met de lijn Sandebuurt - het kerkhof van Roderwolde - het (Grote) Waal, ongeveer twee kilometer zuidelijk van de Matsloot.

Op deze wijze werd - voor zover mogelijk - een optimale rechthoekige omtrek van het te ontginnen woldgebied vastgelegd. Het deel van dit 'Roderwold'. waar de inrichtingsactiviteiten zich het eerst op richtten, was gelegen tussen de nederzettingsas en de Matsloot, verder aan te duiden als "de primaire verkavelingseenheid" (5) (zie afbeelding 4.1). Vervolgens is met het graven van de sloten op de kavelgrenzen. loodrecht op de Matsloot. het ontwateringspatroon in zijn grondvorm vastgelegd (6). De veengroei kwam definitief tot stilstand (7) en de maaivelddaling van de veenbodem - door inklinking en veraarding - begon in te zetten.

De veengronden aan weerszijden van Sandebuurt (een pleistocene 'zandopduiking' en déél van de dorpsas), waar thans een verschil in hoogteligging bestaat van gemiddeld 1,5 meter, lagen ten tijde van de okkupatie (in de 11e eeuw) op vrijwel gelijk niveau (8).

De oudst bekende schriftelijke bronnen die een inzicht geven in de ontwikkeling van het traditionele kultuurlandschap dateren - op een enkele uitzondering na - eerst uit de 16e eeuw. Niettemin bieden ze, hoe gering in aantal ook. een mogelijkheid om de kwalifikatie "streekdorp" nader te onderzoeken. Het gaat om verspreide gegevens uit de dorpsgeschiedenis betreffende onder meer kerk, bestuur en rechtspraak.

Daarbij verschaffen - al vanaf de 13e eeuw - de archeologie (vanwege de genoemde 'veenterpjes'). de vroege waterstaatkundige ontwikkelingen. alsmede de regionale geschiedschrijving. méér informatie die het inzicht in de historisch-geografische ontwikkelingen vergroot.

afb. 4.1 de primaire verkavelingseenheid en het lineaire dorp
(topografische kaart, schaal 1:25.000, verkend in 1905)
bron: R.A. Groningen

- Ten tijde van de kaartopname (1905) was er in het dorpsgebied van Roderwolde nog geen enkele doorgaande zuid-noord gerichte verbindingsweg tot stand gekomen (behoudens de Roderwolderdijk).
- Door de aanleg van kaden (langs het Leekstermeer en rondom het op het kaartje aangegeven 'Waterschap Roderwolde') in combinatie met bemaling, werd (ook in andere delen van het dorpsgebied) getracht de wateroverlast te beperken.

In de volgende paragraaf wordt echter allereerst een (chronologisch) overzicht gegeven van de bewoningsgeschiedenis.

In de paragrafen daarna wordt aan de hand van het uiteenlopende bronnenmateriaal getracht een beeld te schetsen van het traditionele kultuurlandschap, in het bijzonder van de grondvormen van het streekdorp en van de relatie tussen dorp en dorpsgebied. Bij deze bespreking is gekozen voor een koppeling tussen het ruimtelijke assekt (per thema, of in andere woorden: per dorpsdeel) en de ontwikkelingen in de tijd (9).

IV.2 De bewoningsgeschiedenis

In de 11e eeuw werd op last van of namens de Utrechtse bisschop, het dorpsgebied van een nieuw te stichten dorp verkend en opgemeten. De aanleg van dit streekdorp, Roderwolde genoemd, diende meerdere doelen. Allereerst werd een vrij ontoegankelijk woldgebied ter ontginning uitgegeven aan een groep kolonisten ineens : een kollektieve aanpak (men denke aan de ontwatering) bood hiertoe de beste vooruitzichten.

Bovendien betekende deze kolonisatie voor de Utrechtse kerk - niet meer en niet minder - zàkelijk gewin, vanwege de novale tienden en de stichting van een nieuwe bisschoppelijke eigenkerk. De zelfstandige parochie Roderwolde werd daartoe afgesplitst van het 'moederdorp' Roden.

Aldus werd met de aanleg van het nieuwe streekdorp, in deze noordwestelijke uithoek van Drente, de materiële afgrenzing van bisdom én graafschap bewerkstelligd. (zie par. III.4)

Naar mijn mening gaat het met betrekking tot Leutingewolde en Foxwolde om - láter dan Roderwolde - gekoloniseerde réstgedeelten van het wold-gebied noordelijk van het dorp Roden. Beide "kluften" zijn (voor zover bekend) altijd dorpsdelen van het kerspel Roden geweest (én gebleven). zij het met een grote mate van zelfstandigheid (10).

Zoals reeds vermeld viel de nederzettings- of dorpsas van het streekdorp Roderwolde samen met de lijn Sandebuurt - het kerkhof - het (Grote) Waal. Aanvankelijk lag het maaiveld van de veengronden langs en aan weerszijden van deze dorpsas ongeveer op hetzelfde niveau. (zie par. IV.1) Door inklinking en veraarding van de veensubstantie werd het oppervlakte reliëf gaandeweg versterkt : 66k over de gehele lengte van de nederzettingsas zelf. Stabiele pleistocene gronden (bijvoorbeeld ter hoogte van Sandebuurt) die niet aan daling onderhevig waren (11), kontrasteerden steeds duidelijker met de veengronden, welke een v66rtgaande verlaging ondergingen. Aan het oostelijke uiteinde van de dorpsas, ter hoogte van het Grote Waal, kwam deze maaiveld daling het sterkst tot uiting. De pleistocene zandondergrond duikt hier steil weg onder het veenpakket.

Al in de loop van de 13e eeuw moest men ter plaatse maatregelen treffen om bewoning op het veen te kunnen handhaven. Daartoe werden veenterpen aangelegd. (zie par. IV.5.6)

Op dezelfde wijze, dus door de aanleg van verhoogde huisplaatsen, vond zelfs een toeneming plaats van het aantal inwoners binnen het totale dorpsstoebehoort van Roderwolde. Een deel van de veengronden (met name langs het Peizerdier en noordelijk van de Matsloot), gelegen buiten de "primaire verkavelingseenheid", is duurzaam in gebruik genomen door zogenoemde "buitenburen". (zie par. IV.6)

De door mensenhand veroorzaakte maaiveldverlaging van de veengronden, blijkt van cruciaal belang te zijn in de bewoningsgeschiedenis van het dorp Roderwolde.

Mogelijk is de vestiging van genoemde buitenburen vanaf de 13e en/of 14e eeuw juist méde in de hand gewerkt door de toentertijd kennelijk reeds vergevorderde niveaudaling van het veenpakket. De ontginning van de 'primaire verkavelingseenheid' was immers reeds in de 11e eeuw ter hand genomen door de inwoners van het oude lineaire dorp. Het moeizame ontginningsproces is wellicht in snelheid overtroffen door een (voor die tijden) vooralsnog onkontroleerbare stijging van de grondwaterspiegel. Het is niet ondenkbaar dat de oude streekdorpbewoners hun bezitsrechten - namelijk het doortrekken van de individuele kavelstroken - nóórdelijk van de Matsloot, in de 13e en 14e eeuw dientengevolge lieten varen, voorlopig althans. Zo valt de legale vestiging van de 'buitenburen' (ten dele) te verklaren, terwijl de oude 'Rowolmers' zich misschien toen (vanaf de 13e eeuw) al meer gingen richten op de zuidelijk van de dorpsas gelegen zandgronden (12).

Tot nu toe is in dit werkstuk uitgegaan van het "streekdorp" Roderwolde, als een combinatie van dorpsvorm en verkavelingssysteem, zo aangeduid als de 'strokenverkaveling met bewoning op de kavels' (zie par. 111.3).

Door de vóórtduerende maaiveld daling van de veengronden, is deze ruimtelijke structuur in de loop der eeuwen evenwel aangetast, vooral door toenemende wateroverlast. Het merendeel van de agrarische bedrijven die te zamen de dorpsas vormden werd verplaatst, o`27wel ze werden verlaten.

Scherp geformuleerd en daardoor niet vrij van enige overdrijving : de relatie tussen verkavelingssysteem en nederzettingssvorm kwam te vervallen. Dit proces van 'verbreking' is zeer waarschijnlijk in de tweede helft van de 17e eeuw aangevangen, gelijktijdig met de intreding van een langgerekte agrarische depressie welke duurde tot het midden van de 18^e eeuw. (zie par. IV.6). In strikte termen aldus, is de kwalifikatie 'streekdorp' sedertdien niet meer van toepassing op het dorp Roderwolde.

Eerst in de loop van de 19e eeuw is het huidige dorp Roderwolde aan weerszijden van en rondom de 'nieuwe' kerk (van 1831) tot ontwikkeling gekomen (13).

IV.3 De begrenzing van het dorpsgebied

Rond het midden van de 16e eeuw. woonde op het Mensinge-goed te Roden, Johan van Ewsum, die behoorde tot een invloedrijke jonkersfamilie afkomstig uit de Ommelanden. Deze nu heeft getracht de dorpen Norg, Roden en Roderwolde tot één heerlijkheid te maken. Hij diende daartoe een verzoek in bij het toenmalige staatshoofd, Philips II.

Door krachtige oppositie van de zijde van 'ridderschap en eigenerfden' (namens het Landschap Drente). vond deze afscheiding uiteindelijk niet plaats : opdat de drie dorpen "under den Huyse to Coforden blijven ende van der lantschap nyet gesundert eder gesplitter en muchten werden" (14).

Wél is het aan deze mislukte poging te danken dat uit het jaar 1557 een beschrijving van het kerspel Roderwolde dateert (15). Dit rapport werd opgesteld door commissaris Van der Boe, hiermee belast vanwege de rekenkamer te Den Haag. De instructies waren gevat in 4 punten ('artikelen'). welke per kerspel opgetekend dienden te worden, aan de hand van getuigenissen van enige dorpsprominenten. Het rapport - voor zover het Roderwolde betreft - is aan het einde van dit hoofdstuk opgenomen als bijlage 1.IV (16). Deze beschrijving wordt hier en verderop aangeduid als de "opgave (van) 1557". Het eerste 'artikel' betreft (na de inleiding) enkele algemene gegevens omtrent 'ligging en uitgestrektheid' van het dorpsgebied.

"Den 20en novembris anno voorschreven heb ick commissaris voornoemd mij gevonden binnen der kerspel van Roderwolde, vergeselschaft als voornoemd, aldaer voor mij gecompareert zijn heer Cornelis Evertssz., pastoor aldaer undt(oudt?) zijnde omtrent 27 jaren, Wicher Wiltens, scholtes aldaer oudt zijnde omtrent 37 jaren ende Cornelis Bartelssz., oudt omtrent v(s?)ijftich jaeren weesende een van de oudtste buyerluyden van de voorschreven kerspel. dewelcke Bevracht zijnde uyt le point der voorschreven uwer E. instructie, verclaerden de voorschreven pastoor bij zijn priesterschap

de voorschreven scholtes bij den eede in 't stuck van zijn offitien gedaen ende de voorschreven Cornelis Ba(e?)rtelts zoen bij zijn gestaefden eede die ick als commissaris hem affgenomen Nebbe, dattet zelve kerspel strect eerst aen Roowolderdijck ten oesten, welcke dijck het gescheidt es tusschen Roowolde ende Rooden. Ende dattet ten westen ende ten suyden staet aen een wech genompt den groev(n?)e.,welcke wech oeck het gescheidt es tusschen Roderwolde ende Roden. Ende ten noerden oeck aen Roowolderdijck ende b(h?)adt voorts zoe een stuck in't meer genoempt het Soltmeer. Aengaende die cuantiteydt van den lande van oisten ten westen verclaerden bij heurluyden raminge te weesen een derdendeel van een ure gaens ende van zuyden ten noerden oeck van gelijcken quantiteydt."

(opgave 1557. bijlage 1.1V)

Uitgaande van dit eerste citaat zullen enige aantekeningen geplaatst worden bij de begrenzing van het dorpsgebied of 'kerspel' van Roderwolde.

- Dat het om een betrekkelijk klein kerspel gaat (bijvoorbeeld in verhouding tot het moederdorp Roden (17)), blijkt onder meer uit de bescheiden aanduiding ervan door de drie buurlieden: zowel

van oost naar west. als van zuid naar noord. "een dertendeel van een ure gaens". Hoewel naar mijn mening getwijfeld kan worden aan de nauwkeurigheid van de gehéle 'opgave van 1557' (18) (daarover direkt meer), lijkt de genoemde 'quantiteydt' globaal overeen te komen met de - in de vorige paragrafen aangegeven - "primaire verkavelingseenheid".

Als uitgegaan wordt van de dorpsas, heeft dit primaire dorpsgebied een haast vierkante vorm. De lengte van de nederzettingen bedraagt ongeveer 2500 meter en de diepte van de kavelstroken (tussen dorpsas en Matsloot) is circa 2000 meter, waarbij dan eventueel nog een deel "over de Matsloot", dan wel het gedeelte direkt zuidelijk van de dorpsas zélf, gerekend mag worden (19). Een dergelijke afstand is inderdaad in twintig minuten (1/3 uur gaans) te belopen. (zie afbeelding 4.1) In dit verband is het zinvol een geheel andere bron aan te halen. Een kleine 20 jaar later wordt namelijk een onderscheid gemaakt tussen "de marke" en "het kerspel" van Roderwolde, waarbij het totale dorpsgebied een ruimere omvang lijkt te hebben, dan hetgeen uit bovenstaande omschrijving tot uiting komt.

Uit 1575 dateert een "Goespraecke...tho Norch", aangezien de 'buren van Roderwolde'. in verband met een speciale heffing. overhoop liggen met "die van Mathuisen en andere buitenburen" (20) : "De gemeene buiren van Roederwolde claegen over de van Mathuisen und andere buitenbuiren, de haer marcke gebruycken, dat sie verweygeren haere quota und andeel tho dragen in de kosten an de swarte ruiteren, anno 74 geschien" (21).

Naar mijn mening wordt met 'die van Mathuisen' bedoeld: lieden die noordelijk van de Matsloot wonen. terwijl 'de andere buitenburen' zich langs het Peizerdiep hebben gevestigd. Beide groepen wonen buiten de 'primaire verkavelingseenheid', doch binnen het kerspel, gezien een deel van de recht suit spraak:

..."Ende sulckes bewesen hebbende sullen de van Maethuisen mit de ander buitenbuiren, de Roederwoltmer marcke mede bruickende sinnen, rekenen mit de van Roederwolde ende sullen dan thosaemen de onkosten van de zwarte ruiteren tho gelycke draegen. eenen ider na groetheyt ende guetheyt syns landes ende goedes, soo eenen ider in Roderwoltmer karspel na syns quota heft liggen" (22).

De gezamenlijke buitenburen hebben - kennelijk op legale wijze - delen van het dorpsgebied als permanente vestigingsplaats uitgekozen.

Volgens Bouwer is de betekenis van 'buitenboer' in het geval van Roderwolde: bewoner van een keuterboerderij of van een hoeve buiten de marke (Indien dat het geval is zou de 'marke van Roderwolde' overeen moeten komen met - een gedeelte van - de 'primaire verkavelingseenheid'. Anders zou een hoeve buiten de marke. ook buiten het dorpsgebied moeten liggen en dat is blijkens bovenvermelde bron niet het geval. Een en ander lijkt mij bovendien hoogst onwaarschijnlijk. Juist in dit deel van het dorpsstoebehoren (de primaire verkavelingseenheid). waren de individuele rechten op de gronden reeds lang bekend en vastgelegd via de (toen al eeuwenoude!) grondvorm van de strokenverkaveling in relatie tot het streekdorp Roderwolde.

Daar de buitenburen in het kerspel Roderwolde woonachtig zijn. ligt het veel meer voor de hand om "de marke van Roderwolde" te omschrijven als dá deel van het dorpsgebied dat buiten de primaire verkavelingseenheid was gelegen.

Ruim honderd jaar eerder (in 1473) hadden de burenen van Roderwolde het Leekstermeer verpacht. 'voor zover hun marke reikte' (24). In welke zin "marke" hier ook opgevat wordt (als 'grens' of '-deel van het- dorpsstoebehoren') : 66k het Leekstermeer is voor nagenoeg het grootste deel buiten de primaire verkavelingseenheid gelegen.

Bij de "marke" van Roderwolde gaat het voorts vermoedelijk om een 'beperkte', of ook wel 'weidemarke' (25): in ruimtelijke zin (en inzake Roderwolde) omvat deze. de gezamenlijk gebruikte weiden, madelanden en (nog woest liggende gronden van het dorpsgebied. Mogelijk betekende 'de weidemarke' aanvankelijk niet meer dan de louter gemeenschappelijke (in de

betekenis van bijeen liggende) madelanden en woeste grond. gezien de onomstreden vestiging van de buitenburen in dit deel van het dorpsgebied.

Hoe dit zij, de inwoners van het oude streekdorp waren uiteraard de rechtmatige bezitters van de kavelstroken. Kennelijk hebben zij (met name buiten de primaire verkavelingseenheid) een deel van deze bezits- en/of gebruiksrechten - al dan niet met een tijdelijk karakter - afgestaan aan de 'buitenboeren'. Niettemin blijkt uit bovenstaande 'Goespraecke' dat het zakelijk belang voor de burens van het oude lineaire dorp onverkort gehandhaafd is gebleven, waar het dit buitengebied of de weidemarkte betreft. Of de drie dorpsafgevaardigden een even zakelijk en formele opstelling ten toon spreidden aangaande de door hen opgegeven "quantiteydt" van het gehele dorpsstoebehooren ('opgave 1557'), mag betwijfeld worden. Het uitgangspunt voor hun omschrijving dienaangaande wijst sterk in de richting van het aloude, primaire dorpsgebied ofwel 'de primaire verkavelingseenheid'.

De inwoners van het oude dorp Roderwolde toonden in deze tijd vermoedelijk weinig belangstelling om de individuele bezitsrechten (per door te trekken kavelstrook) nóórdelijk van de Matsloot, te handhaven dan wel uit te breiden. Afgezien van de niet geringe lengte van de "primaire kavelstroken" zélf (tussen dorpsas en Matsloot), pleit de toenmalige waterstaatkundige situatie (par. IV.2) - vooralsnog - niet in die richting :

"Aengaende die qualiteit van de voorschreven landen verclaerden bij heurluyden beste wetenscap dattet meest all bruycbaer landt es ende geen heyde noch veen, dan was zoer waterich landt". (opgave 1557, bijlage 1.IV)

Het grootste deel van het (door hen aangeduide) dorpsgebied beslaat aldus 'kultuurgrond' (het 'woldkarakter' was inmiddels niet meer overheersend). maar was laag gelegen, drabsig of nat. Dienovereenkomstig was er ook geen veen (méér). Hiermee bedoelden de 'Rowolmers' dat er geen - hógergelegen - veenmosveen (of 'turfveen') aanwezig was (26).

- De Roderwolderdijk, in plaats van het Peizerdiep is, blijkens de opgave van 1557, de oostgrens van het kerspel Roderwolde. Van een aangrenzend Peize is niet eens sprake. gezien de passage : ... "welcke dijk het gescheidt es tusschen Roowolde ende Rooden".

Waarschijnlijk is dit weer een onnauwkeurigheid. Uiteraard vormde het Peizerdiep de aloude natuurlijke grens tussen Roden-Roderwolde en Peize (27). Een andere oorzaak voor de foutieve opgave van de drie buurlieden kan evenwel gelegen zijn in de afwateringssituatie.

Het is bekend dat het Aduarder zijlvest vanouds (en met zekerheid vanaf 1340) mede landerijen omvatte ten noorden en zuiden van het kerspel Roderwolde (respektievelijk: Lieuwerderwolde. Foxwolde en Roden) én oostelijk van de Roderwolderdijk. Behalve het aangrenzende Peize gaat het hier dus om een smalle strook 'buitendijks', gelegen tussen het Peizerdiep en de Roderwolderdijk (28).

Hoewel dit vaak wél in de literatuur vermeld staat. viel het dorpsgebied van Roderwolde, wéstelijk van de Roderwolderdijk. dus niet onder het Aduarder zijlvest (29). Roderwolde en Leutingewolde waren voor de afwatering van hun landen opgenomen in het zijlvest van Oost-Vredewold (later Nijsloter zijlvest) (30).

De Roderwolderdijk diende als scheidslijn tussen beide zijlvesten. vermoedelijk reeds sedert omstreeks 1200 (31). Dat betekent dat de Roderwolderdijk kennelijk al enige eeuwen vóór de 'opgave van 1557', indien er al geen sprake was van een (beslissend) waterkerend vermogen, dan toch wel een zeer sprekend element in het kultuurlandschap vormde.

Op grond hiervan acht ik het niet ondenkbaar dat deze dijk. als zeer oude kade en belangrijke weg (32), voor de tijdgenoot (1557) in praktijk de oostelijke grens van het dorpsgebied was geworden. De smalle strook 'buitendijks' (tussen de dijk en het Peizerdiep) zal uit agrarisch oogpunt tamelijk oninteressant geweest zijn, vanwege de relatief sterke en onregelmatige wateroverlast ter plaatse.

- De westelijke en zuidelijke grens tussen de kerspelen Roderwolde en Roden wordt, volgens de 'opgave van 1557', gevormd door de "groev(n?)e".

De toponiemen 'groeve' en 'groefstukken' komen voor langs de Sandebuurse dijk (33). Deze afwateringssloot zal in noord-westelijke richting via de 'Bolmert' op het Leekstermeer geloosd hebben. Vermoedelijk kwam deze zuidelijke combinatie van 'dijk' (weg) en wetering uit op de "es van Leutingewolde", waarna de groeve vervolgens via de 'molensloot' afwaterde, daar waar de verkavelingsrichting in de Bolmert een wijziging ondergaat: de gedachte grensscheiding tussen Roderwolde en Leutingewolde (34).

In oostelijke richting vormde het vervolg van de groeve, de zogenoemde ikrabsloot', de aansluiting op het Peizerdiep: aldus de grensafscheiding tussen Roderwolde en Foxwolde (35). (zie afbeelding 4.2)

- Betreffende de noordelijke en westelijke begrenzing van het dorpsgebied is de 'opgave van 1557' zeer vaag: ..."Ende ten noerden oeck aen Roowolderdijck ende b(h?)adt voorts zoe een stuck in't meer genoempt het Soltmeer".

Wél maakt de Roderwolderdijk in het noordoosten van het kerspel een bocht naar het westen, om bij Viervelaten (nabij Hoogkerk) te eindigen. Echter hiermee ontbreekt de verbinding (de kade of sloot die Roderwolde van Lieuwerderwolde scheidde), tussen de Roderwolderdijk en het Leekstermeer.

Ik vermoed dat deze wel zeer globale aanduiding van de drie buurliede wederom samenhangt met het feit dat dit noordelijke deel van het dorpsgebied bewoond en gebruikt werd door 'die van Mathuisen', buitenburen. Alléén indien het zakelijk eigenbelang voor de burens van Roderwolde in het geding was, blijkt een exakte kennis omtrent (en aanduiding van) het grensverloop, aanwezig en gewenst'

Bij de bovengenoemde speciale (inkwartierings-) heffing (in 1575) weten Is de burens van Roderwolde zeer goed welke aanspraken ze ten aanzien van de buitenburen met recht kunnen staven. Zonodig Gaat men over tot actie (36). Ook de kerk van Roderwolde weet haar gemeenteleden, die ten noorden van

de flatsloot woonachtig zijn, best te vinden. Zo worden in 1635 de 'hooge 11111 hemsters' en lieden op de 'hooge maet' aangesproken in verband met ker-

lijke bijdragen (37). Het gaat hier om de plaatsen 'Hoogheem' en 'Hoogma' die - tegen de noordelijke grens - nog net binnen het dorpsgebied liggen", Evenzo, blijkens een overeenkomst gesloten in 1449 betreffende visrechten op het Leekstermeer (38), is het de wederzijdse partijen kennelijk volstrekt duidelijk waar men rechten kan doen laten gelden (enerzijds denk burens van Roderwolde en Leutingewolde en anderzijds die van Oostwold en Lettelbert).

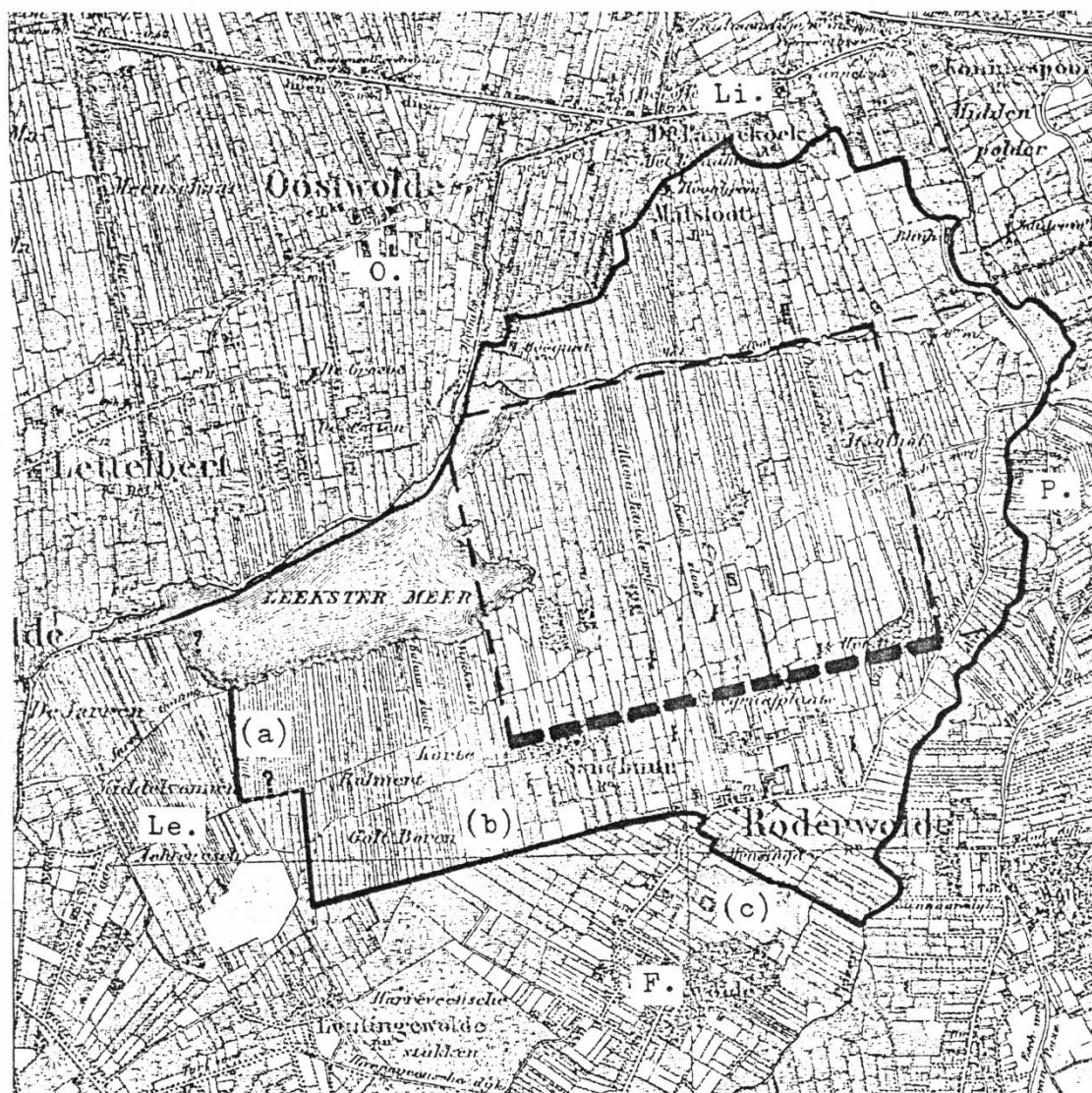
Ook werd de verpachting van het Leekstermeer (in 1473) al genoemd, 'voorn, zover de marke van Roderwolde gaat'.

In het voorgaande hoofdstuk is reeds aangestipt dat de uiterste noordwest grens van Drente, dus daar waar het kerspel Roderwolde zich uitstrekte, nooit omstreden is geweest (39).

Ook de bovenstaande gegevens - naar aanleiding van de 'opgave van 1557' pleiten in deze richting. Naar alle waarschijnlijkheid geeft de oude Franse topografische kaart (uit 1813) reeds een zeer oude (en wellicht zelfs de oudste) en nauwkeurige NIK grensafbakening van het kerspel Roderwolde weer, tevens met name dáár (in het noordwesten) waar de grootste onbekendheid met het grensverloop werd verondersteld (40). (zie afbeelding 3.1)

Wél is het feitelijke (zakelijke) belang ten behoeve van een nauwgezette grensaanduiding van het dorpsgebied, in de eeuwen ná, de 'opgave van 1557' verminderd. Een en ander hangt geheel samen met de waterstaatkundige situatie, die door de maaiveldddaling van de veengronden steeds verder verslechterde. Zoals hiervoor al werd vermeld, klinkt een eerste aanwijzing overigens door in de 'opgave van 1557' zélf: er was in het kerspel Roderwolde slechts sprake van "zober waterich landt".

afb. 4.2 de begrenzing van het kerspel Roderwolde

Binnen het totale dorpstoebehooren is de 'primaire verkavelings-eenheid' (11e eeuw) aangegeven.

- (a) = de Molensloot (Meulensloot)
- (b) = de Groeve (Sandebuurse dijk)
- (c) = de Krabsloot

Li. = Lieuwerderwolde
 P. = Peizerwold
 F. = Foxwolde
 Le. = Leutingewolde
 O. = Oostwold

bron: .Topografische en militaire kaart van het Koninkrijk der Nederlanden - 1864, schaal 1:50.000 (Groningen 7 West)
 .de 'Franse topografische kaart' (1813) - zie afb. 3.1 -
 .Wieringa '81

Vooraf vanaf de tweede helft van de 17e eeuw is de toestand met betrekking tot ontwatering en waterkering vermoedelijk zodanig slecht geworden dat bewoning op de veengronden niet meer mogelijk was. (Een en ander komt aan de orde in volgende paragrafen.)

Deze problematiek duurde tot ver in de 19e eeuw en werd eigenlijk eerst in de 20e eeuw afdoende verbeterd (41).

Het is derhalve niet verwonderlijk dat de onbekendheid met het verloop van de grens in het noordelijke veengebied toenam. De burens van Roderwolde hoefden eenvoudig geen gedetailleerde aanspraken op de begrenzing van het dorpsgebied te doen. daar waar in de tussenliggende periode sprake was van een 'verdrongen veenmoeras'.

Dat kwam in 1738 fraai tot uiting. Toen bleek dat de Staten van Stad en Lande (Groningen) een opslagplaats hadden laten bouwen, die bij nader zien op Drents grondgebied (het dorpsgebied van Roderwolde) lag (42).

IV.4 Het verkavelingssysteem: de strokenverkaveling

In paragraaf IV.1 is aangegeven dat de nederzettingen, die tevens fungeerde als verkavelings- en ontginningsbasis, samenviel met de lijn Sandebuurs - het kerkhof van Roderwolde - het (Grote) Waal. ('Het Waal' staat in het vervolg van de tekst steeds voor het Grote Waal.)

In oorsprong, dus bij de stichting van het dorp Roderwolde, zijn de agrarische bedrijven óp - of in de direkte nabijheid van - deze ontginningsas geplaatst, elk op een eigen kavelstrook.

Niet alleen uit oude en recente topografische kaarten, komt het systeem van de strokenverkaveling overduidelijk naar voren.

In een lijst van landen (1608) ... "met hunne zwette palen ende limiten". welke tot de kerk of pastoor van Roderwolde behoorden, komen de volgende notities voor (43):

... "de 7 grasen opgaende wten noorden end gawe"...

... "noch 6 grasen op de B(1)eincken opgaende van noorden ande gawe"...

In het kerspel Roderwolde is aldus het systeem van de strokenverkaveling gebruikelijk, of hier ook wel aangeduid als de 'opgaende' grasen.

Uit dezelfde bron (1608) is ook de volgende passage afkomstig:

... "17 grasen tusschen de Matsloot ende keme Wa(e)1 and wester zijt gelandet C(j?)viete keme mit de gaven and ooster zijt Wigger Wiltens mit zynen Broeders 2 grasen int onlandt"...

Deze 17 grasen kerkenland zijn dus gelegen tussen de Matsloot en Het Waal (44). De lengte van dit perceel komt overeen met de diepte van de kavelstroken in de primaire verkavelingseenheid.

Hoe dit zij, eveneens blijkt uit deze bron duidelijk dat in deze tijd opsplitsing van kavelstroken in kleinere percelen klaarblijkelijk normaal was. In 1650 is het totale bezit aan 'groenland' van pastoor en kerk weliswaar van (nagenoeg) gelijke grootte, echter het is bekend dat de kerk ruim honderd jaar eerder (in 1538), reeds her en der verspreid 'een gras landes' heeft liggen (45). Bij het 'gras' gaat het om een oppervlaktemaat van ongeveer 0,4 ha., hetgeen van een veronderstelde oorspronkelijke kavelstrook een zeer klein onderdeel geweest zal zijn (46). Overigens korst uit de zogenaamde 'Grondschattingsregisters' (1642-1654) tot uiting, dat alle agrarische bedrijven te Roderwolde een zéér ongelijke verdeling van 'bouwland' en 'groenland' kenden (47). Daarbij is bovendien nog bekend dat in deze tijden ook anderen dan de burens van Roderwolde land bezaten in het kerspel (48). Zo had het Geestelijke Maagdenklooster te Groningen 'een erf van 27 grasen' te Roderwolde, dat vermoedelijk omstreeks 1625 is verkocht (A9).

Het is derhalve niet mogelijk om aan de hand van het bovenstaande bronnenmateriaal konklusies te trekken aangaande de oudste kavelindeling. De opsplitsing van de kavelstroken in de lengterichting bleek al in de 16e eeuw vór doorgevoerd te zijn. Uit een schrijven van 1660 is voorts bekend; dat opdeling van kavelstroken niet alleen in de lengterichting geschiedde, maar ook haaks hierop. Rij de opmeting van een stuk land aan de Matsloot gelegen, wordt een deling aangebracht in het 'suyderende' en 'noorderende'. ... "met dien bedinghe noch tans dat den eenen den anderen onverandert oover zijn landt sal laten varen om alles uyt ende in te mooghen brenghen ofte voeren" ..(50).

Het is evenwel mogelijk om op een meer indirekte manier iets over de oudste kavelindeling (van de 11e eeuw) op te merken. zij het dat het om een vermoeden gaat.

In de vorige paragraaf werd vermeld dat de uitgangssituatie voor de beschrijving van het dorpsgebied ('opgave van 1557'). in hoofdzaak althans, waarschijnlijk beperkt bleef tot het oude lineaire dorp en 'de primaire verkavelingseenheid'. Geheel in overeenstemming hiermee is de volgende passage, waarin de drie dorpsprominenten verklaren dat er geen sprake is van afzonderlijke dorpsdelen:

..."Aengaende het tweede point der voorschreven instructie verclaerden in den voorschreven kerspel van Roderwolde geen buurschappen te zijn dan waren omtrent 22 of se 23 huysen, zoe rijck ende arm die vuer ende roeck houden"...

(opgave 1557. bijlage 1.IV)

Dit zou - gelet het bovenstaande - kunnen inhouden dat de drie buurlieden hier slechts melding maken van de huizen (22 à 23). die gelokaliseerd waren óp, of direkt nabij, de nederzettingsas van het oude lineaire dorp (51). Als het aantal huisplaatsen op deze dorpsas nu onveranderd is gebleven sedert de 11e eeuw, dan betekent dit wellicht dat er oorspronkelijk even zoveel kavelstroken zijn geweest. Voegt men kerk en pastorie toe aan het genoemde aantal aantal van 22 á 23. dan bedraagt het totale aantal huisplaatsen ongeveer 25.

De lengte van de nederzettingsas bedraagt circa 2500 meter. Dat is globaal de afstand tussen Sandebuurt en Het Waal.

Een en ander zou betekenen dat de +/- 25 oorspronkelijke kavelstroken. een breedte hadden van ongeveer 100 meter (namelijk 2500 : 25) (52).

IV.5 De nederzettingvorm: de lineaire dorpsas

IV.5.1 Inleiding

Zoals hierboven al herhaaldelijk is aangegeven. viel de oude dorpsas van Roderwolde samen met de lijn Sandebuurt - het kerkhof - Het Waal.

De lengte van de nederzettingsas. die overeenkomt met de lengte van de oude verkavelingsbasis. bedraagt ongeveer 2500 meter.

De oude kerk van Roderwolde. ter plaatse van het huidige kerkhof. was vrijwel centraal - dat wil zeggen middenin of halverwege - het lineaire dorp gelokaliseerd. Ook elders in Drentse "streekdorpen" is dit een vaak voorkomend verschijnsel (53).

In de vorige paragraaf bleek voorts. dat er - althans volgens 'de opgave van 1557' - geen buurschappen in het kerspel Roderwolde voorkwamen. Het lijkt opvallend dat noch van 'Matsloot' ('Mathuisen'), noch van 'Sandebuurt' melding wordt gemaakt. Toch ligt de verklaring voor de hand, indien uitgegaan wordt van genoemde nederzettingen én wanneer rekening gehouden wordt met de uitgangssituatie voor de beschrijving van het dorpsgebied door de drie buurlieden (54).

In paragraaf IV.3 zijn 'die van Mathuisen en andere buitenburen' (1575) reeds genoemd. De eerste vermelding dienaangaande komt overigens ruim 10 jaar vroeger voor: in 1564 - dus 7 jaar ná 'de

opgave van 1557' – is sprake van ene "Brecht toe Maethuisen" (55). Mogelijk zijn de 'buiten-boeren' de bewoners geweest van de hierna te behandelen "veenterpen", die noordelijk van de Matsloot (en ook langs het Peizerdiep) zijn gelegen.

Hoe dit zij, eerst veel later, in de 19e eeuw, komt 'Matsloot' voor als aanduiding van het gehucht (56) van die naam en als afzonderlijke kadastrale sectie (ca.1830). In elk geval staat wél vast dat de inwoners van Mathuisen (Matsloot) niet in het dorp - op of nabij de nederzettingsas - huisden.

Na de aanvang van de inrichtingsactiviteiten (in de 11e eeuw) is geleidelijk een daling van de veenbodem opgetreden (57). In nauwe samenhang hiermee heeft toenemende wateroverlast (hier eerder en daar later) op de duur geleid tot verplaatsing - of opheffing - van de boerderijen. Het betrof hier zowel de 'oude' agrarische bedrijven ter plaatse van de dorpsas..als ook de verhoógte huisplaatsen in het veengebied, de 'veenterpen'. Eenzelfde lot onderging tenslotte de kerk van Roderwolde (ter plaatse van het kerkhof). die uiteindelijk in 1831 werd afgebroken (58), en herbouwd in het verlengde van en op 'dezelfde' kavel (59). Dit gebeurde ech ter niet nadat (voor zover bekend) reeds vanaf 1600 telkens melding word gemaakt van noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan het kerkgebouw (60).

Het gemeenschappelijke belang van de burenen ten aanzien van de instandhouding van de kerk, zal dit gebouw tenslotte het langst gespaard hebben Voor het individuele boerenbedrijf zullen de lasten op den duur onevenredig zwaar geworden zijn.

Op deze wijze is in der loop der eeuwen de ruimtelijke structuur van het streekdorp aangetast. Scherp geformuleerd: de relatie tussen verkaveling, systeem- en nederzettingsas kwam te vervallen. Niettemin is de buurschap Sandebuurtot op de dag van vandaag een goed 'gekonserveerd' rest-gedeelte van het eertijdse lineaire dorp. Te beginnen bij dit oude dorpsdeel zal in de volgende deel-paragrafen. de gehéle nederzettingsas, van west naar oost. worden besproken (61).

IV.5.2 Sandebuurt

'Sandebuurt' vormt aldus een restgedeelte van de oorspronkelijke dorpsas (62). Dit dorpsdeel is tot op heden het meest stabiele 'lijnrelik' van de oude nederzettingsas.

Ten tijde van 'de opgave van 1557' was Sandebuurt globaal het westelijke uiteinde (63) van het (toen) nog lineaire dorp Roderwolde.

Een paar aanwijzingen leiden tot deze konklusie.

(a) Eerst vijftig jaar geleden (in 1932) is de noord-zuid gerichte open bare weg naar Sandebuurt tot stand gekomen (64). Voordien konden de inwoners van Sandebuurt op twee manieren in het - inmiddels zuidoostelijk gelegen - dorp Roderwolde komen.

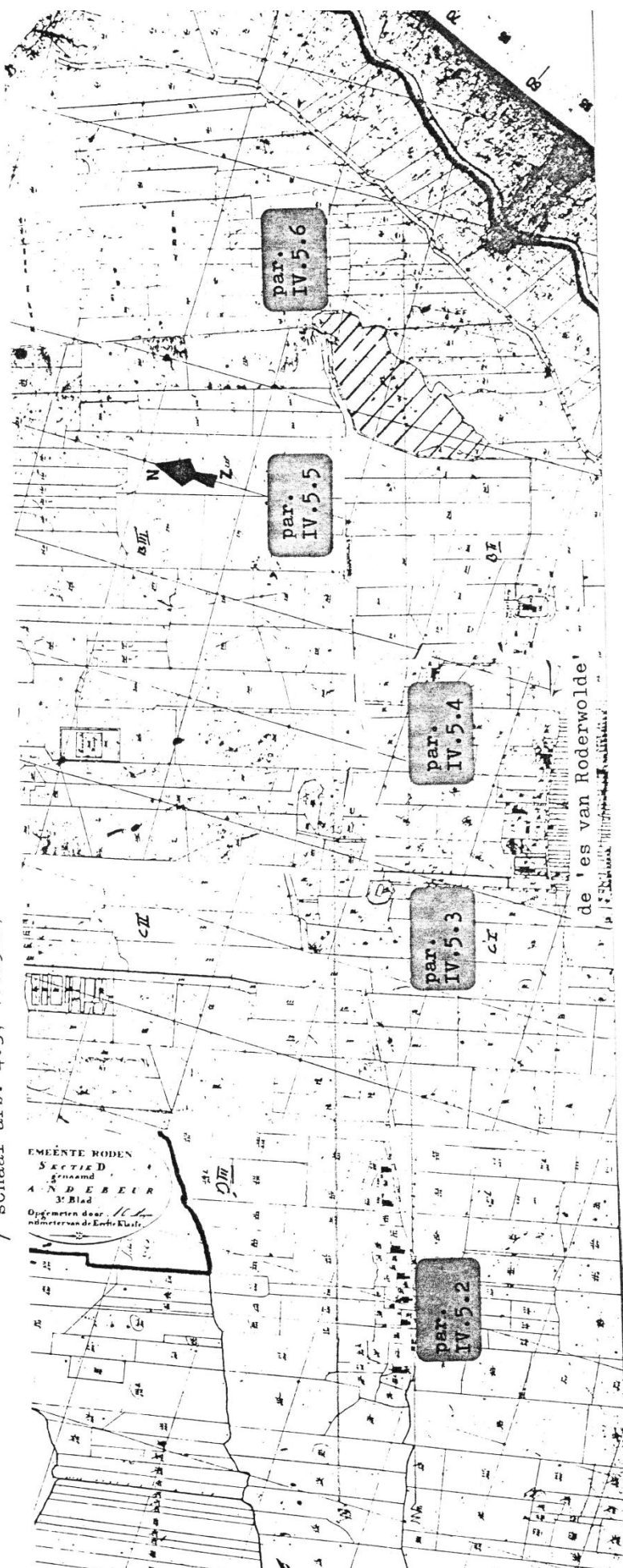
Een eerste mogelijkheid bestond hieruit, dat men over de eigen kavelstro (via een pad langs een der grenssloten) in zuidelijke richting op de Sandebuurse dijk aanging om vervolgens in oostelijke richting Roderwolde te bereiken. (zie ook afbeelding 4.3)

Naar aanleiding van deze route door de landerijen werden 'de Sandeburen' .."toen wel eens spottend hekkeburen genoemd" (65).

De tweede mogelijkheid, van veel belang voor dit betoog. was het gebruik van een voetpad (het 'Sandebuurse pad' (66)), dat liep van Sandebuurt naa het kerkhof van Roderwolde. .."Over iedere sloot die dat pad passeerde lag een plank. De bewoners van Sandeburen hadden de plicht om ieder een slootovergang van een plank te voorzien en te onderhouden" (67). Hoewel rond 1900 dit pad gereduceerd was tot een vrij onbelangrijk voetpad. is cl, aanwezigheid ervan belangrijk. Langs dit pad namelijk zijn tussen Sandebuurt en het kerkhof. resten van huizen aangetroffen (68).

De combinatie van voetpad én huisresten, maakt het aannemelijk dat hier sprake is van een deel van de voormalige dorpsweg, ofwel de oude nederzettingsas.

afb. 4.3 de nederzettingen van het oude, lineaire dorp Roderwolde
 (samengesteld op basis van de kadastrale minuutplannen / ca. 1830
 bron: R.A. Assen
 / schaal afb. 4.3, 1:12500)

- paragraaf IV.5.2 Sandebuurt (+ dorpsas aan weerszijden)
- paragraaf IV.5.3 De (oude) kerk van Roderwolde
- paragraaf IV.5.4 De dorpsas tussen 'kerkhof en Waal'
- paragraaf IV.5.5 Het Waal en de 'gawe'
- paragraaf IV.5.6 De 'veenterpen' in het verlengde van de dorpsas

(b) De eerste - niet eens zékere - berichten over ernstige overstromingen. voor zover van toepassing op Roderwolde, dateren uit 1562 en 1570 (69) Mogelijk is aldus in de tweede helft van de 16e eeuw de eerder reeds aangestipte 'aantasting van de lineaire dorpsas' aangevangen. Waarschijnlijk acht ik dit overigens niet, hetgeen in de volgende paragraaf wordt toegelicht.

Indien het proces van opheffing - of verplaatsing van de boerderijen in zuidelijke richting - evenwel al rond deze tijd begonnen zou zijn, is het sedertdien (en desondanks) erg traag verlopen.

Dat blijkt onder meer uit de (zij het tot het uiterste uitgestelde) af- braak van het oude kerkgebouw (in 1831), ter plaatse van het kerkhof (70). Bovendien wordt hier - aan weerszijden van de oude kerk - door de Franse topografische kaart (van 1813) nog "bouwland" aangegeven (71): dat terwijl de bemaling (en daarmee de afwateringssituatie) zeer gebrekkig geweest zal zijn (72).

Een en ander doet vermoeden dat nog rond 1800, het maaiveld ter hoogte van het kerkhof (ruim) boven de grondwaterspiegel was gelegen. zodat al thans permanente wateroverlast nog niet voorkwam.

Illustratief in dit opzicht is toch wel dat tussen een tweetal topografische kaarten uit déze (de 20e) eeuw - respectievelijk van 1935 en 1970 - nog zo'n opvallend verschil (73) in het verloop van de nul-hoogtelijn tot uiting komt. Vooral in het centrale deel van het voormalige dorp (dus aan weerszijden van het kerkhof) is deze nullijn plaatselijk tientallen meters zuidwaarts 'opgeschoven'. Sandebuurt daarentegen, op een ruim (1 meter) boven N.A.P. liggende zandondergrond - niet aan inklinking onderhevig - is ernstige wateroverlast c.q. overstroming, bespaard gebleven.

Dit neemt niet weg dat het proces van de bodemdaling aan wéerszijden van Sandebuurt, in 1557 reeds eeuwenlang gaande geweest moet zijn. Ook toentertijd zal het contrast in hoogteligging met de omliggende veengronden - zij het geringer dan thans het geval is - reeds een opmerkelijk kenmerk in het kultuurlandschap zijn geweest.

Zéker zal dit onderscheid nog versterkt zijn door het feitelijke verschil in een toenemende dreiging van wérkelijk overstromingsgevaar.

Al met al lijkt niettemin het vermoeden gerechtvaardigd dat Sandebuurt tijdens 'de opgave van 1557'. nog één was met het lineaire dorp Roderwolde. Er bestond voor de drie dorpsprominenten domweg geen aanleiding om Sandebuurt afzónderlijk (als mogelijk "buurschap") te benoemen, omdat de oude nederzettingen nog geheel in takt was!

Derhalve is het evenmin verwonderlijk dat het toponiem 'Sandebuurt' als zodanig pas in 1599 (.. "up dat Santbuurt"..) voor het éérst wordt vermeld (74).

IV.5.3 De kerk van Roderwolde

Afgaande op de enkele verspreide schriftelijke bronnen van vóór 1600 (75), blijkt uit niets dat kerkelijk Roderwolde afwijkt van andere zélfstandige parochies.

Tot in de 19e eeuw overigens is de zelfstandigheid van het dorp zowel in 'kerkelijk' als in 'maatschappelijk' verband nooit betwist (76).

Ondanks het gegeven dat het kerspel. met name in verhouding tot het moederdorp Roden. nogal klein was. is het kerkelijke instituut in de late middeleeuwen volledig tot ontplooiing gebracht.

De benoeming van de pastoor (collatie) berustte volgens 'de opgave van 1557' bij de ... "buyrluyden van den selven kerspel".

Voor de instandhouding van de eredienst en het onderhoud van het kerkgebouw waren er de 'patroonsgoederen', onder meer ... "een acker landes van unsen hilligen patroen in Ffoxwolde liggende" .. (1538) (77).

De kerk bezat een altaar, waaraan een 'vicarie' was verbonden (78).

Bij de pastoriegoederen hoorde een zogenoemde 'ijzeren koe' (79), een bepaalde som gelds die de pastoor bij de aanvang van diens ambtsperiode als bruikleen ter hand werd gesteld. Oorspronkelijk ging het waarschijnlijk om een echte koe. Bij zijn vertrek moest de geestelijke dit dier, of een

gelijkwaardig exemplaar, overdragen aan zijn opvolger (80). Daar dit zeker geen algemeen voorkomend verschijnsel in kerkelijk Drente was, is het misschien als een aanwijzing op te vatten voor een (later in dit hoofdstuk te noemen) vroege veehouderij specialisatie in Roderwolde.

De kerkgeschiedenis van Roderwolde is evenwel in ander opzicht een belangrijke bron voor de historische geografie van het oude streekdorp.

De aandacht gaat in deze dan vooral uit naar de geschiedenis van het kerkgebouw en in mindere mate naar die van de pastorie.

Een zeer opvallend 'punt-relikt' van de voormalige dorpsas is namelijk het kerkhof van Roderwolde. Het oude kerkgebouw ter plaatse werd in 1831 afgebroken. Nu is er al meermalen op gewezen dat de veenbodemdaling, hoofdoorzaak van de toenemende wateroverlast in het dorpsgebied, op den duur heeft geleid tot een 'verbreking' van de ruimtelijke structuur van het streekdorp: nader omschreven als 'de aantasting van de lineaire grondvorm van de nederzettingen'. Romein beschrijft de situatie (in 1861) aldus: "De stand van het water schijnt ook hier na verloop van jaren steeds hoger te zijn geworden, waarom de huizen gestadig naar den hooger en zandgrond nagenoeg 20 minuten verder zuidelijk zijn verplaatst, doch de kerk tot 1831 en de pastorie tot 1830 op hunne oude eenzaam geworden plaats zijn gebleven" (81). (zie afbeelding 4.3 : Bij de karteringswerkzaamheden voor het kadaster, uitgevoerd circa 1830. is het grondplan van de oude kerk nog juist – op tijd; vóór de afbraak - weergegeven.)

De toenemende wateroverlast is de individuele boerderijen dus fataal geworden, met uitzondering van de bedrijven "up dat Santbuer". De kerk en pastorie werden als laatsten afgebroken, respectievelijk in 1831 en 1830.

Een en ander betekent echter wél, dat de geschiedenis van kerk en kerkgebouwen, welke van vóór de afbraak dateert (1830/31), in verband kan worden gebracht met genoemde 'aantasting' van de lineaire dorpsas. in de periode daarvóór.

Zo is in de vorige (deel-) paragraaf reeds melding gemaakt van mogelijke overstromingen in de tweede helft van de 16e eeuw.

Ten aanzien van Roderwolde zou het in 1562 dan gegaan zijn om dijkdoorbraken vanwege overvloedig binnenwater en in 1570 om de gevolgen van de 'Allerheiligenvloed', door opstuwing van water via de Lauwerszee (82). Zékerheid met betrekking tot werkelijke overstromingen in het kerspel Roderwolde is er echter niet. Overigens ook anderssoortige verschijnselen - van maatschappelijke aard - treden in deze tijd op de voorgrond, te weten oorlogsgeweld en de reformatie.

Dat neemt niet weg dat het onderhoud van de kerk wordt voortgezet. Alleen al in 1608, 1619 en 1624 zijn - nóg of wederom - herstelwerkzaamheden aan het kerkgebouw uitgevoerd (83). Uit andere bronnen van 1634, 1641 en 1651 (84), blijkt het voortbestaan van kerk en kerkelijk leven gehandhaafd, ondanks de zeer moeizame invoering van de hervorming (85).

Het lijkt mij alleszins aannemelijk dat deze periode (van ongeveer 1550-1650), welke in algemene zin gekenmerkt werd door een zeer gunstige land bouw-ekonomische toestand (86), niet heeft geleid tot een blijvend verval van kerkgebouw en pastorie.

Wat te denken van het besluit van 'Ridderschap en Eigenerfden' in 1659 (87) om een bedrag te schenken teneinde de afgebrande pastorie weer op te bouwen. Het is toch wel heel onwaarschijnlijk dat men de pastorie daarop, ter plaatse van de dorpsas zou herbouwen. terwijl onmiddellijke of vóórt durende overstromingsdreiging zou bestaan!

De eerste zékere berichten aangaande overstromingen in Roderwolde sta men uit de jaren 1672 (opzettelijk, door inundatie) en 1686 (de 'St.- Maartensvloed') (88).

Afgezien van ándere, mogelijk opgetreden 'korte-termijn' effecten is het allereerst opmerkelijk dat deze overstromingen samenvallen met een langgerekte ekonomisch-agrarische neergang periode (89).

Misschien ligt in de combinatie van deze factoren een aanwijzing met betrekking tot de daadwerkelijk ingezette aantasting van de lineaire dorps as.

Zo blijkt in 1677, vijf jaar ná de oorlogsinundatie van 1672 (90), dat de kerk van Roderwolde totaal vervallen is (91). Indien de vervallen bouwstaat in verband gebracht wordt met genoemde inundatie, dan is het uitgebleven herstel (in de tussenliggende 5 jaar) wellicht te wijten aan de algehele malaise, hetgeen in Roderwolde tot uiting kwam in de - letterlijke - afbraak van het oude streekdorp.

De voor Groningen beruchte St.-Maartensvloed van 1686 (92) leidt in Roderwolde en het zuidelijker gelegen Foxwolde zelfs tot overstroming van de bouwlanden met zout water. Een bericht uit 1687, waarin de inwoners van Roderwolde en Foxwolde om uitstel of vermindering van belasting ('Schattinge') verzoeken (93), doet vermoeden dat niet zozeer "de Laaste inundatie" zo bijzonder was, als wel het "soutwater". (Dat bood de gezamenlijke burenen namelijk de kans om een vermindering van lasten gedaan te krijgen.)

Hoe dit zij, een en ander lijkt een aanwijzing te zijn voor de veronderstelling dat de tweede helft van de 17e eeuw. voor het individuele agrarische bedrijf een moeilijke periode inluidde, en dat opheffing dan wel verplaatsing van de boerderijen in zuidelijke richting thans steeds nadrukkelijker een zaak van levensbehoud werd. Iets minder dramatisch gesteld: ieder bedrijfshoofd zal dienaangaande een beslissing hebben genomen op grond van economisch-agrarische rentabiliteit.

Niettemin blijft ook ná, de stormvloed van 1686 de lokatie van kerk en pastorie dezelfde. Zelfs ondanks de geheel bouwvallige staat van het kerkgebouw in 1677 is er vóór 1831 klaarblijkelijk nooit een algehele (ver-)nieuwbouw noodzakelijk geweest.

Ik leid dit af uit het volgende bericht: ..."Bij het afbreken der oude kerk vond men onder de kalk, waarmede de muren van binnen waren bepleisterd, zeer vele opschriften, die niet opgespoord en bewaard zijn" (94). Ik neem aan dat het hier gaat om de pre-reformatorische muurtekeningen, die uiterlijk aan het einde van de 17e eeuw (bijvoorbeeld met het herstel ná 1677) zijn overgekalkt. Voorts bedenke men dat het om een bakstenen kerkje ging, dat toch ruim voor 1500 gebouwd moet zijn (95), als opvolger van de houten voorganger uit 1139. Opmerkelijk is nu de vermelding in 1826 dat het oude stenen kerkgebouw "op een kleine hoogte" staat (96). Gezien het boven beschreven feit dat tenminste de oude stenen muren in takt zijn gebleven, is de bodemdaling van de omliggende kultuurgrond kennelijk oorzaak van dit kon-trast. Een andere mogelijkheid bestaat hierin, dat voorafgaande aan de bouw van het oude stenen kerkje reeds een hoogte was opgeworpen in verband met een toen al voortgeschreden maaiveiddaling (97) en de bekendheid met de aanleg van 'veenterpen'.

Zo blijkt eveneens uit dezelfde bron (1826) dat "de weg derwaarts leidende" (dit is de 'kerken-' of 'pastorielaan' : dus de weg van het toen al zuidelijker gelegen Roderwolde naar het kerkhof). inmiddels al opgehoogd was, vooral met het oog op winterse wateroverlast.

Samenvattend lijkt de konklusie gerechtvaardigd dat het oude kerkje van Roderwolde door incidentele (en mogelijk periodieke) overstromingen is getroffen, vooral in of vanaf de tweede helft van de 17e eeuw.

Voorts is het permanente proces van inklinking en veraarding van de veengrond(en) nabij of zelfs ter plaatse van het kerkgebouw vermoedelijk oorzaak geweest van een voortdurende gebrekkige bouwstaat.

Ook in 1826 - vlak voor de definitieve afbraak in 1831 - is de aard en het gevaar van de bouwvallige toestand volledig te wijten aan uitwijkende en splijtende muren (98).

Kon door een gemeenschappelijke inspanning, dit niet te stuiten en onomkeerbare proces met betrekking tot kerk en pastorie, door kunstgrepen lange tijd 'geneutraliseerd' worden. de individuele boerenbedrijven hebben de ongelijke strijd ruim vóór de 19e eeuw moeten opgeven.

IV.5.4 De dorpsas tussen het kerkhof en het Waal

Over het deel van de eertijdse nederzettingsas, gelegen tussen de oude kerk en de 'kooidijk' (een afstand van ongeveer 400 meter) is via schriftelijke bronnen niets nader bekend. Evenmin zijn hier resten van huizen of boerderijen aangetroffen.

Wel geeft - met name - de Franse topografische kaart (van 1813) de 'normale' vertrouwde kartografische aanwijzing. Zo ook hier de strakke voortzetting van de lineaire dwarssloot, ter plaatse van de vermoede nederzettingsas. Het gaat hierbij naar alle waarschijnlijkheid om de hierna te behandelen "gawe". (afb. 3.1 / par. IV.5.5)

Ook de weergave van 'bouwland' (letterlijk: "les terres labourables" in tegenstelling tot de omliggende weidelanden, "les prairies" (99)), direkt zuidelijk van deze dwarssloot (loodrecht op de verkavelingsrichting) doet vermoeden dat ook op deze plaats - net als nabij de kerk - nog rond 1800 relatief droge kultuurgrond voorkwam, direkt zuidelijk van de dorpsas.

Het direkt aansluitende deel van de nederzettingsas in oostelijke richting, tussen de kooidijk en het Waal, biedt evenwel weer een zeer belangrijke aanwijzing omtrent een voormalige bewoning, dan wel intensieve grondbewerking ter plaatse.

In een brede strook gekoncentreerd, langs en aan weerszijden van de (verdelijke) dorpsas ligt hier een oud gras- óf bouwlandkompleks. Het gaat om een zogenaamde 'hoge zwarte enkeerdgrond' op een ondergrond van lemig zand. Deze grond wordt gekenmerkt door een humushoudend ophogingsdek (ee mestdek) van meer dan een halve meter dikte (100).

Niet alleen de lokatie van dit ophogingsdek is opmerkelijk, maar ook het voorkomen ervan in het dorpsgebied van Roderwolde is bijna uniek. Alleen in en om het nieuwe - hogergelegen - bewoningscentrum van Roderwolde komt een dergelijk zwaar mestdek voor. Hoewel het dáár, onder andere bij "de es van Roderwolde" (101), (getypeerd door zeer smalle percelen - zie afbeelding 4.3), volgens de bodemkaart gaat om oud bouwland (102), verschillen beide ophogingsgronden in essentie zeer weinig van elkaar.

Aangaande het eertijdse grondgebruik van het hier aangestipte ophogingsdek tussen kooidijk en het Waal is echter niet met zekerheid een betrouwbare uitspraak te doen (103). Belangrijker voor het betoog lijkt mij overigens de aanwezigheid zélf van dit dikke mestdek ter plaatse van de oude dorpsas en wel over een afstand van ongeveer 600 meter.

Hiermee is immers aangetoond, dat er langs dit deel van de voormalige nederzettingsas op zijn minst een vroege en zeer intensieve grondbewerking heeft plaatsgevonden!

In afwijking van gelijkwaardige gronden elders in de omgeving (onder andere bij Lettelbert en Tolbert, provincie Groningen), ligt het maaiveld van het hier bedoelde ophogingsdek (thans) niettemin beneden N.A.P. (104).

Nu is bekend dat van naburige oude bouwlanden de lager gelegen randen, meestal een dikker ophogingsdek hebben dan de centrale delen (105). Moge lijk is het ophogingsdek tussen de kooidijk en het Waal destijds méde, of juist!, aangebracht om het proces van de bodemdaling en toenemende water overlast enigszins tegen te gaan.

Een tweede aanwijzing betreffende - dit deel van - de voormalige dorpsas, is van toepassing op een oud voetpad dat op (één der reproducties) van de Franse topografische kaart (1813) wordt aangegeven (106). Over een afstand van ongeveer 200 meter valt dit pad precies samen met de oude dorpsas. Na de 'aantasting' van de lineaire dorpsweg, vanaf de tweede helft van de 17e eeuw, heeft dit voetpad waarschijnlijk een functie als verbindingsweg gekregen of behouden (107), tussen paden in de léngrichting van de strokenverkaveling. Daarbij gaat het om de enige zuid-noord gerichte route (buiten de Roderwolderdijk gerekend), die de ontsluiting van het dorpsgebied verzorgde (108).

IV.5.5 Het Waal en de 'gawe'

Tot twee maal toe komt in het dorpsgebied van Roderwolde de slootnaam 'Gouwe' voor, de 'Bolmertse'- en de 'Middel' Gouwe. In Leutingewolde is de 'Jarren-se'- of 'Jarse' Gouwe gelokaliseerd (109).

Het gaat om drie parallelle sloten in het kultuurlandschap, dwars op de kavelrichting. In deze zin wijkt ook ('de voorganger van') de Matsloot daarin niet af.

Hoewel het niet helemaal uitgesloten leek dat de oorsprong van de gouw-sloten van natuurlijke aard is (110), pleiten meerdere aanwijzingen in de richting van oude of zelfs éérste, kunstmatige ontwateringsbases. in (voorheen hogergelegen) (mos-)veengronden. De 'gouwen' of 'gaven'/'gawen' zijn (ook elders in de nabije omgeving) altijd nagenoeg recht en liggen uitsluitend in oude veengebieden (111). Voorts is natuurlijk het verloop immer vrijwel loodrecht op de kavelrichting opmerkelijk.

De Matsloot evenwel watert rechtstreeks af op het Leekstermeer, het oude half-natuurlijke boezemwater. Dit geldt niet voor de beide 'gouwen' in Roderwolde. De Bolmertse en Middel Gouwe lozen uiteindelijk indirekt - via de kavelsloten, dus in de lengterichting - on het Leekstermeer. Ook dit gegeven lijkt te pleiten voor het kunstmatige karakter van 'de gouwen', in tegenstelling tot de oude Matsloot.

Kennelijk was in het zuidoostelijke deel van het dorpsgebied (waar in dit hoofdstuk de oorsprong van het dorp wordt vermoed), mét de voortschrijding van de ontginning een verruiming van de ontwatering gewenst of noodzakelijk. Via de gouwsloten werden dwarsverbindingen aangelegd in het oude afwateringspatroon: eventuele stagnatie van de ontwatering in de lange kavelsloten kon op deze wijze worden verholpen.

Schoonveld vat zijn bespreking van 'Gouw'-toponiemen, in een paragraaf ...'Namen van wegen en verwante begrippen als waternamen'..., als volgt samen: ..."Een ga- of go-weg kon dus en zal in de meeste gevallen oorspronkelijk een dorpsweg zijn en daarnaast de watering langs de weg: hij is dan ook (...) steeds de as van de nederzetting, een hoofdwatering en ga/go geeft dat belangrijke karakter aan." (112).

De 'Middel-Gouwe' in Roderwolde, valt samen met de lijn Sandebuurt - het Waal, de in dit hoofdstuk te analyseren oude dorpsas.

De vraag die ook hier weer beantwoord dient te worden, is of de lokatie van deze Middel-Gouwe daadwerkelijk in verband is te brengen met de as van het voormalige dorp.

(a) De oudst bekende schriftelijke bron die terzake op Roderwolde van toepassing is vermeldt in 1608 twee keer "de gawe" (113).

Hoewel misschien weinig betrouwbaar, is het allereerst typerend dat uitsluitend de Middel-Gouwe op een der oude topografische kaarten (uit 1840) (114), met "gave" wordt aangeduid.

Het ligt voor de hand dat de voortzetting van deze Gouwe in westelijke richting (ter hoogte van Leutingewolde) overeenkomt met "de gawe" die in de volgende bron (uit 1559) wordt genoemd: ..."Item ses grase hoylandes toe Luttincwolde, trekkende met den eenen eijnde oppet meer ende met den anderen eijnde Sudewert op de Gawe"...(115).

(b) Het grasland dat zuidelijk en zuidoostelijk van het Waal. en tevens noordelijk van de Roderwolderdijk ligt. draagt (thans) het toponiem "de Blenken" (116). De kans is groot dat het in twee oude schriftelijke bronnen gaat om hetzelfde toponiem en dezelfde lokatie (117):

(in 1559), ..."Item noch ses gras liggende op Rowoltmer dijck, geheten dye Hon(?.)..ofte Blyncken"...(118).

(in 1608), ..."Noch 6 grasen op de B(1)eincken opgaende van noorden ande gawe"...(119).

Een nadere vergelijking tussen beide zinsneden leert dat het niet om dezelfde zes grasen gaat (120).

In eerstgenoemde bron namelijk (uit 1559) is in feite sprake van een nadere gebiedsomschrijving (zijnde 'de Blenken'), bestaande uit – of waarin gelegen - de bewuste 6 grasen. Daar is ook alle

aanleiding toe omdat het een onregelmatig restgedeelte betreft, indien uitgegaan wordt van de regelmatige strokenverkaveling, nóórdelijk van het Waal (o.a. 'de primaire verkavelingseenheid'). Niet voor niets wordt dit grasland benoemd vanuit de Roderwolderdijk! ("op Rowoltmer dijk", in de zin van nóórdelijk van de Roderwolderdijk)

In de tweede bron (uit 1608) gaat het kennelijk over de oude 'normale' lig begrenzungen van de strokenverkaveling. noordelijk van de dorpsas en (dus) noordelijk van 'de Blenken' en het Waal. (overeenkomstig geredeneerd: "op de B(1)eincken", in de zin van nóórdelijk van de Blenken) Het is overigens best mogelijk dat het hier (in 1608) gaat om de zes grasen, die ruim vijfentwintig jaar later. in dezelfde bron (kerkvoogdij) worden benoemd, als zijnde oostelijk van de kerk ..."ses grassen is mett haaren ende vant Matsloot pet opt Wael schetend"...(121).

Hoe dit zij, duidelijk is dat "de gawe" die de zuidelijke begrenzing vormt van de "6 grasen op de B(1)eincken" (zie boven), klaarblijkelijk overeenkomt met de door Scho'nfeld genoemde "ga-weg": de in dit hoofdstuk te analyseren oorspronkelijke nederzittingsas van het dorp Roderwolde, alsmede de dwarssloot lángs deze dorpsweg.

Dat zou op zijn beurt inhouden dat we hier te maken hebben met het oostelijke uiteinde van de oude dorpsas, ter hoogte van of zelfs oostelijk van het Waal.

IV.5.6 De 'veenterpen' in het verlengde van de dorpsas

Al eerder in dit werkstuk is het voorkomen van "veenterpen" aangegeven.

In het dorpsgebied van Roderwolde zijn er in totaal ruim 60 bekend. De reeks begint ter hoogte van het Waal en zet zich voort langs het Peizerdiep en de noordelijke oever van de Matsloot. (zie afbeelding 4.4)

Ze zijn bij de karteringswerkzaamheden voor de bodemkaart (uitgave 1973, Blad 7 West - Groningen) aangetroffen als "terpachtige hoogten op en in het veen", vandaar de benaming "veenterpen" (122).

Over de lokatie van deze 'veenterpen' in het dorpsgebied van Roderwolde werd naar aanleiding van de bodemkartering gemeld: ..."Deze reeks begint in het verlengde van een zandrug ten noorden van Roderwolde. Het verlengde van een zandweg in westelijke richting komt uit op de plaats waar de kerk van het vroegere Roderwolde heeft gestaan (nu nog begraafplaats)...." (123).

Zowel de in dit citaat genoemde 'zandrug'. 'zandweg' als ook 'de begraafplaats' zijn hierboven reeds behandeld (124), in het kader van de tot dusver besproken nederzittingsas van het oude streekdorp Roderwolde.

Er is dus alle reden om ook hier de aanwezigheid van de veenterpen - in eerste instantie - in relatie te zien met het voormalige lineaire dorp.

Na een korte algemene inleiding over de eigenschappen van de veenterp wordt een beperking aangebracht in die zin, dat (in deze paragraaf) alléén de reeks die nabij de - en in het verlengde van - de lijn Sandebuurt-het Waal is gelokaliseerd wordt behandeld.

In de volgende paragraaf komen de overige veenterpen in relatie tot het (ruimere) dorpsgebied van Roderwolde nog aan de orde.

In 1893 stonden de veenterpen onder meer al bekend als "heemsteden", .."uit welke niet zelden sporen van menselijke verblijfplaatsen worden opgedolven".. (125).

In 1930 werd door Van Giffen een eerste systematische afgraving verricht bij 'Peizerwold'. Bij dit onderzoek werden toen in een dergelijk terpje ..."duidelijk de grondplannen van twee over en blijkens de vondsten betrekkelijk kort na elkaar gebouwde huizen"... aangetroffen (126).

Echter eerst met de voorbereiding en uitgave van genoemde bodemkaart (in 1973), is de aandacht opnieuw gevestigd op deze kultuurlandschappelijke elementen.

Buiten de drie hoofdgroepen komen veenterpen elders in de omgeving niet voor (130).

Veenterpen zijn kleine, min of meer ronde, soms ovale, terpachtige hoogten in het veengebied. Hun ligging is gebonden aan veengronden, waarvan de bovengrond in meer of mindere mate is aangerijkt met klei (131).

De terpjes hebben een middellijn van ongeveer 10 tot 40 meter en variëren in hoogte van 0,25 tot 1 meter boven het maaiveld.

Voor de aanleg van de veenterpen is meestal gebruik gemaakt van grondmateriaal dat in de nabije omgeving voorhanden was: veelal is zo een gelaagdheid ontstaan door ophoging met zand, keileem en klei. De terpjes die verder van de pleistocene gronden zijn verwijderd, zijn vooral uit veen of klei opgehoogd..

De van oorsprong grootste en hoogste veenterpen zijn, door hun gewicht, het diepste weggezakt in de slappe veenbodem.

In of in de onmiddellijke nabijheid van de veenterpen worden altijd aardewerkscherven (van de veruit overheersende kogelpotten) en zwerfstenen aangetroffen. Ook dikwandige scherven van vuurkomforen, tuiten van kannen en dakpanresten, benevens vele as- en brandresten horen dikwijls tot het vondstmateriaal (132).

In 1975/76 werden opnieuw opgravingen verricht, nu in verband met de uitbreiding van het Paterswoldse meer (Hoornse plas). Naar aanleiding van dit onderzoek bleek wederom dat het bij de veenterpen om voormalige 'huisplaatsen' gaat (133). Na het opwerpen van de terpjes, bouwden de bewoners een huis van circa 10 bij 5 meter, dat opgetrokken werd uit turf. Bij het onderzoek werden onder andere lemen vloeren, wandpalen en haardplaatsen blootgelegd. Bovendien bleek hier ter plaatse, dat de turven die als bouwstenen voor het huis dienden, direkt rondom de huisplaats werden gestoken (134). Hierbij ontstond dan een rechthoekig (dan wel vierkant) slotenstelsel om de veenterp, dat tevens diende voor de afwatering (135).

Op het zo ontstane 'erf' lag een waterput.

In algemene zin gesproken, dateren de veenterpen (op basis van de meest recente gegevens), uit de 13e en (de overloop naar) de 14e eeuw (136).

Het zou daarbij gegaan zijn om de eerste vestiging van typische veeboeren (137).

De met vruchtbare klei aangerijkte veengronden, in voldoende mate ontzilt (138) vormden met hun natuurlijke grasondergroei, uitstekende weidegronden, zij het zeer nat. Mogelijk ging het om seizoenbedrijfjes (139).

Ook valt de aanleg van de veenterpjes samen met de krachtige opkomst van de stad en de markt van Groningen (140) en een reeds bloeiende veehandel, (ook) in noord-Drenthe (141). Overigens, in de 12e en 13e eeuw was de veehouderij in Drenthe veel belangrijker dan de akkerbouw (142).

Voor zover mij bekend, is in het dorpsgebied van Roderwolde zelf tot dusver geen systematisch (archeologisch) onderzoek verricht met betrekking tot de veenterpen die hier zijn gelokaliseerd (de 'hoofdgroep Roderwolde').

Volgens J.W.Boersma en W.A.Casparie (verbonden aan het Biologisch Archeologisch Instituut te Groningen) zijn de onderzoeksresultaten uit 1975/76, in algemene zin ook van toepassing op de veenterpjes in Roderwolde (143).

In oktober 1981 werd globaal en oppervlakkig enig eigen veldwerk verricht (144). Langs en rondom enige veenterpjes, direkt oostelijk van het Waal, vonden we talrijke potscherven (van de bewuste kogelpotten), naast enig dikwandig aardewerk, zwerfsteentjes en (rode) baksteenfragmentjes (145; Dat het hier dus, naar de toegestane analogie geredeneerd, ook om voormalige huisplaatsen gaat is zeer aannemelijk.

Zoals aan het begin van deze (deel-) paragraaf al is besproken, liggen deze veenterpjes in het verlengde van de oude nederzittingsas van Roderwolde. Een en ander betekent, dat het bij deze oude huisplaatsen gaat om het vervolg van de voormalige dorpsas in oostelijke richting.

Dit leidt tot de volgende overweging.

We zagen dat de aanleg van het streekdorp Roderwolde uit de 11e eeuw dateert. Sedertdien trad een maaiveldddaling in van de veenbodem. Met name in het verlengde van de dorpsas, oostelijk (en ook noordelijk) van het Waal, duikt de pleistocene ondergrond reeds snel ettelijke meters weg onder het 'slappe veenpakket' (146). Dit leidde tot plekken tot wateroverlast: in eerste instantie door de immer hoger wordende grondwaterstanden, in combinatie met een vooralsnog gebrekkige waterpeilbeheersing. Al in de 13e eeuw was derhalve sprake van 'marginale gronden': in elk geval niet (meer) geschikt als bouwland.

Het bodemdalingsproces viel evenwel samen met een ongekennde agrarische bloeiperiode, een sterke ontwikkeling van de veehandel en werd vergezeld door een toenemende bevolkingsdruk. Uiteraard zullen alle agrarische bedrijven van het streekdorp Roderwolde geprofiteerd hebben van de agrarische hoogconjunctuur. Toch was het echter noodzakelijk - en kennelijk alleszins rendabel - om over te gaan tot de aanleg van verhoogde huisplaatsen, juist daar waar de verslechterende afwateringssituatie zich het vroegst manifesteerde: het veengebied.

Omdat nu de rechten op de vruchtbare kleiige veenweiden inmiddels waren vastgelegd via het systeem van de strokenverkaveling, zal een uitbreiding van de bewoningsmogelijkheden (in de 13e eeuw), gekoppeld aan een expansie van landbouwactiviteiten, wellicht allereerst gezocht (of verplicht) zijn in het oude ruimtelijke dorpsverband, in dit verband het verlengde van de dorpsas. Dat het hierbij nochtans niet is gebleven bij de reeks van terpjes in het verlengde van - of als onderdeel van - de oude okkupatie-as, zal aan de orde komen in de nu volgende paragraaf.

IV.6 Het streekdorp en de buitenburen

De oude dorpseenheid van Roderwolde werd in dit hoofdstuk omschreven als 'de strokenverkaveling met bewoning op de kavels'. Al vroegtijdig, met het voortschrijden van de ontginning, werd op deze wijze de 'primaire verkavelingseenheid' in haar grondvormen vastgelegd. De inwoners van het oude lineaire dorp hebben de grondeigendoms- of gebruiksrechten allereerst laten gelden op de vastgestelde kavelstroken (en het verlengde ervan), als logisch uitvloeisel van het gehanteerde verkavelingssysteem.

Het resterende 'buitengebied' binnen het totale dorpstoebehooren, (deel van) 'de weidemarkte', werd door de buren van Roderwolde aanvankelijk niet of slechts extensief gebruikt. Gezien de voortschrijdende maaiveldddaling is bovendien de belangstelling ervoor eerder verminderd dan toegenomen.

Dit verklaart wellicht (mede) de legale vestiging aldaar van de zogenoemde 'buitenburen' in een later stadium.

In de vorige paragraaf zijn 'de veenterpen' aan de orde gekomen.

Nu is het mijns inziens in het geheel niet uitgesloten dat er een verband bestaat tussen de vestiging van de buitenburen en de aanleg van veenterp (in de 13e en overloop naar de 14e eeuw). Het zou dan kunnen gaan om een voortgezette dan wel nieuwe kolonisatie-beweging.

Er is immers gewezen op de uiterst gunstige economisch-agrarische toestand een toentertijd reeds krachtig ontwikkelde veehouderij (vetweideij) en de nabijheid van de stad Groningen. Ook in Roderwolde zijn aanwijzingen voor vroege veehouderijactiviteiten en een marktgerichtheid op het handelscentrum Groningen (147).

De in de vorige paragraaf besproken veenterpen (ter hoogte van het Waal) zijn wellicht nog te beschouwen als een voortzetting van het oude lineaire dorp. De 'buitenboeren' evenwel, waren aangewezen op het buitengebied.

Het is namelijk opmerkelijk dat niet één van de (bestaande) overige veenterpen is gelokaliseerd binnen 'de primaire verkavelingseenheid' (148).

Een eerste feitelijke aanwijzing is waarschijnlijk een in 1259 door het Convent te Assen verkregen 'pacht van Nortwalde bij Roden'. op de Roder- waldmademaden (1358), nabij het Peizerdiep (149). En zo zou de aanduiding 'die van Mathuisen en andere buitenburen' in 1570 (150) geheel overeenkomen met de bewoners van de veenterpjes noordelijk van de Matsloot en evenwijdig aan het Peizerdiep. (zie afbeelding 4.4) Dat betekent dan tevens dat de terpjes mogelijk eerst in de 17e eeuw definitief zijn verlaten ten gevolge van werkelijke overstromingen (151).

Door Elerie en Smit (1981) is verder gewezen op de samenhang tussen de veenterpen - waarop "veeschuren" waren gebouwd - en een seizoengebonden, zomerse beweiding van de veengronden. De veenterpen maakten, in hun visie, deel uit van het dorps toebehoren der 'zanddorpen' (genoemd worden: Haren, Helpman, Groningen, Eelde en Peize). ... "waarvan ze ver verwijderd waren" ... (152). Het is gezien deze opvatting niet verwonderlijk dat Roderwolde in het rijtje der zanddorpen niet voorkomt. Afgezien van het feit dat terecht niet van het "zanddorp Roderwolde" gesproken wordt, gaat de veronderstelling hier niet op, als zouden de terpjes 'ver van het dorp verwijderd zijn'. Immers een eerste reeks veenterpen, ter hoogte van het Waal, lag óp of in het direkte verlengde van de oude dorpsas.

Oók de ontsluiting van het dorpsgebied. met betrekking tot de lokatie van de overige veenterpjes. was bepaald niet uitzonderlijk slecht. Men denke aan het open vaarwater van de Matsloot, de Roderwolderdijk (afb. 4.4) en de eerder besproken 'voetwech' (153), alle in de direkte omgeving. Tegen de achtergrond van de agrarische hoogkonjunctuur, mogen de veenterpjes in het dorpsgebied van Roderwolde naar mijn mening niet opgevat worden als een geïsoleerd kultuurlandschappelijk gegeven, hetgeen zich voltrok ver afgelegen van het oude dorp.

Het bijzondere van de aanleg van de veenterpen was dat het ging om een nieuwe kolonisatie, hoofdzakelijk buiten de oude dorpsseenheid : althans indien uitgegaan wordt van het oude lineaire dorp Roderwolde.

Het is daarbij onjuist om een ongebonden. 'vrije vestiging' te veronderstellen. Het verband met het oude streekdorp is daarvoor te opmerkelijk: een eerste reeks terpen in het direkte verlengde van de dorpsas, een andere lineaire reeks ten noorden van de Matsloot, en de overige (al dan niet min of meer rijvormig) direkt buiten de 'primaire verkavelingseenheid'. Indien het veronderstelde verband tussen "de veenterpen" enerzijds en "de buitenburen" juist is, dan blijkt uit de eerder aangehaalde 'Goespraecke' van 1575 dat de bewoners van de terpjes zelfs individuele aanspraken op veengronden in dit buitengebied konden maken:

... "Ende sulckes bewesen hebbende sullen de van Maethuisen mit de ander buitenbuiren, de Roerderwoltmer marcke mede bruickende sinnen. rekenen mit de van Roederwolde ende sullen dan tho saemen de onkosten (...) tho gelycke draegen, eenen ider na groetheyt ende guetheyd sijns landes ende guedes, soo eenen ider in Roderwoltmer karspel na syn quota heft liggen" .. (154).

V. De kultuurlandschappelijke waarde

In het voorgaande is in hoofdlijnen de ontwikkeling van het 'Rowolmer' kultuurlandschap uiteengezet.

Afgezien van eerder aangegeven beperkingen (zie hfdst. I). kon de behandeling niet volledig zijn, vooral vanwege een groot gemis aan specifieke gegevens, van zowel fysische, als sociale (of maatschappelijke) aard. Bovendien was het beschikbare bronnenmateriaal in zichzelf gekompliceerd, waardoor (mede) het geplande tijdsbestek - voor de totstandkoming van dit werkstuk - toch al ruimschoots werd overschreden.

Men denke aan de zeer moeilijk te rekonstrueren fysisch-geografische Ausgangssituation ('de natuurruimte') in de 11e eeuw. Ook de historisch-geografische aspecten van het menselijk handelen bleken slechts in globale zin 'traceerbaar'. Zo zijn de vroegste feitelijke gegevens omtrent onregelmatige verveningen eerst bekend door de gegevens van het kadaster (omstreeks 1830) (1).

Niettemin kan, met inachtneming van genoemde beperkingen, een 'balans' opgemaakt worden van de kultuurlandschappelijke of historisch-geografische waarde van het Roderwolder gebied. Dat is des te meer noodzakelijk omdat in diverse rapporten (van recente datum) reeds uitvoerig is ingegaan op de in het 'woldgebied' voorkomende belangwekkende 'natuurlijke kwaliteiten'. Een belangrijke oorzaak van de grote verscheidenheid in de totale 'natuurwaarde' binnen het gebied, hangt overigens juist nauw samen met het optreden van de mens sedert de 11e eeuw. Eeuwenlange inrichtingsactiviteiten, als de waterstaatszorg en de agrarische bedrijfsvoering, hebben bijvoorbeeld de uitvoerig behandelde maaiveld-daling van de veengronden bewerkstelligd. Deze bodemdaling heeft niet alleen zeer opmerkelijke gevolgen gehad voor de genese van het 'traditionele' kultuurlandschap. Het directe gevolg ervan komt thans tevens tot uiting in het oppervlakte-reliëf (de zogeheten 'pleistocene opduikingen'), de bodemgesteldheid (onder andere vanwege de mariene invloed) en (daarmee) bijzondere vegetatie-typen (2).

In dit werkstuk is aangetoond dat "het streekdorp Roderwolde" naar alle waarschijnlijkheid is aangelegd in de 11e eeuw. Bij de bespreking is onder meer de lineaire dorpsas op de lijn Sandebuurt - Het Waal nader geanalyseerd, net als de 'opgaande'- of strokenverkaveling.

Vooral ten aanzien van de oude dorpsseenheid, gevormd door de nederzettingen en de zogenoemde "primaire verkavelingseenheid", kan met recht gesproken worden van een 'uniek' voorkomen in het noord-Drentse woldgebied. Dat geldt niet alleen de aantoonbare ouderdom, maar ook de zelfstandigheid van dit kerk- en streekdorp (3).

Een en ander brengt ons meteen op het terrein van de waarderingsproblematiek, betreffende elementen van het traditionele kultuurlandschap.

De criteria die met betrekking tot deze materie worden gebedacht, laten we in dit verband rusten (4). Onderscheidene kwaliteiten als ouderdom, ongestoordheid, gaafheid, uniekheid en zeldzaamheid zijn zeker van toepassing op onderdelen van het Roderwolder kultuurlandschap. Wel is het bij een eventuele klassifikatie zaak, om tenminste in zekere mate gelijksoortige elementen te kunnen toetsen, dan wel onderling te kunnen vergelijken. Binnen het bestudeerde kleine dorpsstreekgebied van Roderwolde lijkt dit een niet verantwoorde methode, temeer daar vergelijkbare feitelijke gegevens inzake Leutingewolde en Foxwolde ontoereikend zijn (5).

Dat neemt niet weg dat desondanks een aantal duidelijk historisch-geografische kwaliteiten kunnen worden toegeschreven aan het Roderwolder gebied. Behalve de oude 'primaire verkavelingseenheid' in haar totaliteit, geldt dit de samenstellende elementen afzonderlijk.

Het zal duidelijk zijn dat 'Sandebuurt', als onderdeel van de eertijdse nederzettingen, speciale aandacht vereist. Dezelfde zorg geldt het kerkhof van Roderwolde, niet in de laatste plaats vanwege de zo typerende lokatie ten opzichte van de huidige, 'nieuwe' kerk (1831).

Zelfs "de gawe", als onderdeel van de oude dorpsas, is plaatselijk (bijvoorbeeld waar deze de 'Hooiweg' of 'Kooidiek' kruist) nog duidelijk herkenbaar als grenssloot(je).

In het verlengde van deze elementen. oostelijk van Het Waal en nabij de Roderwolderdijk, is een der hoogste en grootste (en daarmee een der opmerkelijkste) 'veenterpen' gelokaliseerd. Genoemde maaiveldddaling heeft immers niet alleen geleid tot het ontstaan van 'natuurlijke' pleistocene opduikingen. als Sandebuurt (6). Reeds in de loop van de 13e en overgang naar de 14e eeuw werden in het oostelijke verlengde van de nederzettingen verhoogde huisplaatsen aangelegd. Niet alleen daar. maar ook direct buiten de oude dorpsseenheid. langs het Peizerdiep en noordelijk van de Matsloot, werden veenterpen opgeworpen.

In landschaps-visueel opzicht zijn er nog maar enkele duidelijk herkenbaar als terpachtige hoogten. Ook 'Hoogma' en 'Hoogheem' (beide in het uiterste noorden van het dorpsgebied) zijn op hoogten gelegen. hoewel ze niet als veenterpen werden aangeduid (7).

Van een bij uitstek historisch-geografische betekenis is voorts de Roderwolderdijk, thans nauwelijks nog als dijklichaam of waterkering te herkennen.

Vermoedelijk is deze dijk omstreeks 1200 aangelegd op initiatief van en/of met medewerking van het klooster Aduard (1193). Voor deze machtige abdij was een enigszins reguleerbare wateraanvoer van het noord-Drentse oppervlaktewater (met name het Peizerdiep) van enorme betekenis, zoniet (letterlijk) van levensbelang.

De afvoer van het oppervlaktewater in het dorpsgebied van Roderwolde, westelijk van de 'Rowolmerdiek' was vanouds geregeld in de organisatie van het 'Nijsloterzylvest' (Oost-Vredewold). In het 'Roderwold' werd de dreiging van overstromingen door de eeuwen heen evenwel groter, naarmate de maaiveldddaling van de veengronden voortschreed. Afgezien van mogelijk incidentele overstromingen heeft de Roderwolderdijk afdoende bescherming geboden tot (ver) ná 1650, althans voor zover het het oostelijk gelegen 'achterland' (van Peizerdiep en Peizermade) betrof.

Tot halverwege de 19e eeuw overigens lag op de toenmalige "Sprikkediek" een schouwplicht, waartoe de dijk in 180 panden was verdeeld (8).

Door de toenemende wateroverlast is de nederzettingen van het oude dorp uiteindelijk 'aangetast'. Dit proces werd in gang gezet en Vergezeld door een langgerekte agrarische depressie (van ca. 1650-1750). Alle agrarische bedrijven zijn of in zuidelijke richting verplaatst ofwel verlaten, met uitzondering van de bewoners "up dat Santbuurt" (zo aangeduid in 1599). Dat geldt vermoedelijk ook (voor een deel van) de tot die tijd nog bewoonde veenterpen (in 1575: "die van Mathuisen en andere buitenburen").

Direkt oostelijk van de voormalige kerk is het 'verplaatsingsproces' het langst uitgesteld. Rond 1800 is men in zuidelijke richting 'gevorderd' tot aan de 'Achterste weg' van het huidige dorp Roderwolde (9). Pastorie en kerkgebouw werden zelfs eerst in 1830 en 1831 afgebroken.

De eeuwenoude dorpsseenheid, het streekdorp Roderwolde, waarbij iedere huisplaats gelokaliseerd was op de eigen kavelstrook, werd met dit proces doorbroken.

De ontwikkeling van het 'nieuwe' dorp Roderwolde, in de loop van de 19e eeuw, is in dit werkstuk niet behandeld. Aan weerszijden van de nieuwe kerk (ingewijd in 1831) en rondom de 'es van Roderwolde' ontstond een mee gekoncentreerde bebouwing.

Inmiddels zijn reeds redelijk grote oppervlakten kultuurgrond van de II 'primaire verkavelingseenheid' (met name tussen de Matsloot en het min of meer westelijke verlengde van de 'Onlandse dijk') aangekocht door het - voormalige - ministerie van CRM en de Stichting het Drentse Landschap. Dit 'woldgebied' werd verworven in strookvormige, al dan niet aaneengesloten delen. overeenkomstig het oude verkavelingssysteem. Het behoud van het middeleeuwse 'Roderwolder kultuurlandschap' ligt voor. een belangrijk deel besloten in de handhaving van de primaire verkavelingseenheid. Het gaat hierbij dan met name om de te bestendigen of na te streven diepte van duidelijk herkenbare kavelstroken, tussen nederzettingen en de Matsloot (10) (zie afbeelding 4.2).

Uitgaande van de oude verkavelingseenheid lijkt bovendien de in landschapsvisueel opzicht zo kenmerkende 'aaneengesloten openheid' van het Rowolme/ kultuurlandschap het best gewaarborgd.

Het oude dorp kan zeer goed worden aangeduid als het 'Roderwold' ingesloten door en samengesteld uit: de voormalige dorpsas - de Roderwolderdijk - de Matsloot - en het Leekstermeer. Het deel van het dorpsgebied, noordelijk van de Matsloot zou in kultuurlandschappelijk opzicht althans - en met gepaste voorzichtigheid - kunnen dienen als 'bufferzone' (11).

Voorts kan de Roderwolderdijk zijn bij uitstek agrarische functie behouden (in combinatie met de Onlandse dijk - de Hooiweg - en de nabij het Leekstermeer gelokaliseerde verbindingsweg tussen Hooiweg en Sandebuurt). Een in het kader van de landinrichting noodzakelijk geachte verbetering van deze agrarische verkeers-infrastructuur hoeft naar mijn mening (ook) geen aantasting van de natuurwaarden in te houden indien in dit opzicht het lokale aspect - zoals dat thans het geval is - wordt gehandhaafd (12). De beleidskeuze van overheidswege dient evenwel duidelijk en eenduidig te zijn.

Het eeuwenoude samengaan van de agrarische bedrijfsvoering en de ontwikkeling van natuurlijke en kultuurlandschappelijke kwaliteiten kan - zij het op aangepaste wijze - gekontinueerd worden. Op deze plaats wordt juist het exclusieve en lokale karakter van dit totale wordingsproces benadrukt.

Thans is het totale 'landschapsbeeld' van Roderwolde min of meer compleet. In dit werkstuk is getracht aspecten van de historische geografie nader toe te lichten, welke van toepassing waren op het traditionele Roderwolder kultuurlandschap.

Een in het 'Structuurschema Natuur- en Landschapsbehoud' beoogde instelling van gebieden als "Waardevolle Agrarische Cultuurlandschappen" gaat naar mijn mening ten volle op voor het behandelde "Rowolmer Kultuurland-landschap" (13).

In de vijf hoofdstukken wordt uitvoerig verwezen naar literatuur waaruit geput is.

Dit bijbehorende notenoverzicht van 22 pagina's is hier niet opgenomen. De liefhebber zal hiervoor het oorspronkelijke stuk moeten raadplegen.